Abel Soler

La cort napolitana
d'Alfons el Magnànim:
el context de *Curial e Güelfa*

Volum I

Enyego d'Àvalos i el Nàpols alfonsí

Institució Alfons el Magnànim - CVEI
Institut d'Estudis Catalans
Publicacions de la Universitat de València

La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de *Curial e Güelfa*

Volum I
Enyego d'Àvalos i el Nàpols alfonsí

Abel Soler

La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de *Curial e Güelfa*

Pròleg d'Antoni Ferrando

Volum I

Enyego d'Àvalos i el Nàpols alfonsí

Institució Alfons el Magnànim - CVEI
Institut d'Estudis Catalans
Publicacions de la Universitat de València

FOTOCOPIAR LLIBRES
NO ÉS LEGAL

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra.

© Del text: Abel Soler Molina, 2017
© Del pròleg: Antoni Ferrando Francés, 2017
© D'aquesta edició:
Institució Alfons el Magnànim - CVEI, 2017
Universitat de València, 2017

Coordinació editorial: Maite Simón
Producció: Juan Pérez Moreno
Coberta:
Il·lustració: Representació del gran camarlenc del rei d'Aragó Alfons el Magnànim, Enyego d'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*, en una medalla d'Antonio di Puccio Pisano «il Pisanello» (Nàpols, 1449).
Disseny: Celso Hernández de la Figuera

ISBN: 978-84-9134-258-8

ÍNDEX

Nunc dimittis. Pròleg a càrrec d'Antoni Ferrando 13

Introducció 23

Volum I
Enyego d'Àvalos i el Nàpols alfonsí

1. Alfons el Magnànim, rei de Nàpols: context polític i cultural 41

1.1. La cavalleria i el triomf: l'empresa napolitana del rei d'Aragó 41

1.2. La successió de Milà i el laberint de la política italiana 55

1.3. L'esplendor cultural i artístic de Nàpols: mite i realitat 69

1.4. Una cort poliglota, amb el català com a llengua d'estat 95

2. L'humanisme italià, i els buròcrates i cortesans hispànics 141

2.1. Humanisme, *cavalleria umanistica* i recepció ibèrica 141

El moviment humanista italià i el triomf del Renaixement (p. 141); La recepció ibèrica de l'humanisme (I): l'humanisme català (p. 160); La recepció ibèrica de l'humanisme (II): l'humanisme castellà (p. 174).

2.2. Un monarca bibliòfil i mecenes: humanistes a Nàpols 187

2.3. La lletra com a professió: buròcrates i bibliotecaris 275

2.4. Els eclesiàstics: al servei de l'Església i de la monarquia 419

2.5. Cavallers d'armes i lletres: les aficions literàries dels *milites* 463

L'esplendor de la cavalleria europea en temps del Magnànim (p. 463); La inèrcia de la lírica trobadoresca a la Corona d'Aragó (p. 465); Els cavallers castellans de Nàpols i la poesia de *cancionero* (p. 470); Els cavallers de l'entorn del Magnànim i l'interés per la literatura (p. 473).

2.6. *Curial e Güelfa*: l'escriptor, retratat a partir de l'obra 659

El narrador, l'autor i el debat irresolt de l'autoria (p. 659); La llengua i la «pàtria» de l'escriptor: una controvèrsia afegida (p. 683); Eclesiàstic, buròcrata o cavaller? (p. 712); L'humanista neòfit: un escriptor definit per la seua cultura literària (p. 754).

2.7. Un manuscrit interrogat. A la recerca de data i d'autor 773

El pròleg inaccessible i la «restitució» del títol de la novel·la (p. 773); El ms. 9750 de la BNE, o la *minuta* d'un modest *original* (p. 781); L'escriptura, el copista i algunes incidències paleogràfiques (p. 799); Els espais en blanc i el lloc on s'escrigué la novel·la (p. 810); La mà de l'autor: la intervenció d'un corrector o comitent (p. 820); Caplletres per a una literatura en romanç (p. 823); Un indicador a tenir molt en compte: les filigranes (p. 828); L'enquadernació del manuscrit, presumiblement a Toledo (p. 845); Un inquietant i lamentable silenci de segles (p. 862).

3. Un cavaller bibliòfil i lletraferit: Enyego d'Àvalos 881

3.1. Un cas excepcional de «cavaller humanista»? 881

3.2. Del palau reial de València, a la cort del senyor de Milà 898

Auge, caiguda i exili valencià del conestable Dávalos (p. 898); La cort de València, els D'Àvalos i Enric de Villena (p. 910); La batalla de Ponça, Milà, i la guerra del *Salonés* i Verona (p. 917); Un viatge cultural a Castella i una promesa de matrimoni a Nàpols (p. 934); D'Àvalos, la cavalleria, l'humanisme llombard i Santillana (p. 939); Les amistats montferrateses: ¿Aristòtil i Raimbaut de Vaqueiras? (p. 966).

3.3. El matrimoni: un «amorós camí» de promoció social 972

Enyego d'Àvalos, els cortesans *catalani* i un traïdor napolità (p. 972); Antonella d'Aquino i el lleó rampant del comte de Monteodorisio (p. 986); Descendència filial i seqüela literària del gran camarlenc (p. 994).

3.4. *Il Conte Camerlengo*. Serveis militars i afers diplomàtics 1002

La conquesta de Nàpols (1440-1443) i la Regia Camera della Sommaria (p. 1002); Un viatge a Milà, una guerra a Calàbria i un torneig a Nàpols (p. 1012); Fernando de Guevara i l'enviament de la *Ilíada* d'Homer a Castella (p. 1031); Quan la senyera del rei d'Aragó onejava al castell de Milà (p. 1043); Quatre medalles de bronze, un falcó encapellat i l'escut d'Aquil·les (p. 1069); Desastre naval i vida curial: gran camarlenc i comte de Monteodorisio (p. 1104).

3.5. «Libres en totes les facultats»: la segona biblioteca de Nàpols 1141

ÍNDEX GENERAL DE L'OBRA 1183

Taula de sigles

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona)
ARV	Arxiu del Regne de València
AMV	Arxiu Municipal de València
ACV	Arxiu de la Catedral de València
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)
AHCB	Arxiu Històric de la Ciutat (Barcelona)
ARM	Arxiu del Regne de Mallorca (Palma)
ACV	Arxiu de la Catedral de València
APCCV	Arxiu de Protocols del Corpus Christi (València)
AHN	Archivo Histórico Nacional (Madrid-Toledo)
ASN	Archivio di Stato di Napoli (Nàpols)
ASP	Archivio di Stato di Palermo (Palerm)
AST	Archivio di Stato di Torino (Torí)
BHUV	Biblioteca Històrica de la Universitat de València
BC	Biblioteca de Catalunya (Barcelona)
BNE	Biblioteca Nacional de España (Madrid)
BNF	Bibliothèque Nationale de France (París)
BVA	Biblioteca Apostolica Vaticana (Roma)
BAM	Biblioteca Ambrosiana di Milano
BTM	Biblioteca Trivulziana di Milano
BNN	Biblioteca Nazionale Vittorio Emmanuele III (Nàpols)
BNCF	Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze
BRF	Biblioteca Riccardiana di Firenze
BUS	Biblioteca Universitaria de Salamanca
BUV	Biblioteca Universitaria de Valladolid

A la meua dona, Sílvia,
i al meu fill, Abel

Pròleg
Nunc dimittis

El llibre que Abel Soler Molina m'ha demanat de presentar és una versió revisada de la seua tesi doctoral, *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de* '*Curial e Güelfa*' (2016), que incorpora les observacions del tribunal que la va jutjar, constituït pels doctors Ángel Gómez Moreno, Júlia Butinyà i Mateu Rodrigo, i les correccions i recerques efectuades pel mateix autor durant els darrers dotze mesos. La tesi, que tinc l'honor d'haver dirigit, reflecteix un dels màxims esforços que s'han fet fins ara per a contextualitzar culturalment el *Curial e Güelfa*, una de les obres mestres de la literatura cavalleresca medieval, redactada en llengua catalana i pervinguda fins a nosaltres com a obra anònima.

Abel Soler ha treballat intensament durant quatre anys llargs amb el propòsit d'explicar adequadament el rerefons històric i literari de novel·la. No debades és un medievalista i un historiador de la cultura que coneix com pocs altres el dia a dia dels personatges que van circular pels regnes de la Corona d'Aragó al segle XV. El jove historiador valencià no dubtà un sol moment d'acceptar el repte que li va vaig plantejar a la darreria de 2012: examinar el *Curial* mot a mot i amb ulls d'historiador. Teníem ja moltes dades sobre unes fonts més intensament italianes del que es pensava, una llengua amb una opció lèxica clara pel català de València, un context que suggeria una gènesi de l'obra a Itàlia i uns vincles toledans de l'únic còdex que ens l'ha transmesa. No obstant això, continuàvem sense identificar l'autor, les possibles identitats històriques de molts personatges de ficció i els enigmes que s'amagaven darrere de moltes frases, al·lusions i referents de la novel·la. D'altra banda, hi havia unes altres línies d'investigació que ubicaven l'obra i l'autor –explícitament o implícitament– al principat de Catalunya, o en un indefinit context ibèric, o que consideraven supèrflua qualsevol aproximació al *Curial* que anés més enllà d'una visió estrictament literària del text, o que en negaven fins i tot l'autenticitat.

Ara, amb els resultats del seu treball, intensament coordinat amb el del seu director, Soler ha reeixit a demostrar que el *Curial* no solament no és l'obra enigmàtica que s'havia considerat fins ara, sinó que, ben al contrari, és, a més d'una magnífica obra literària en llengua catalana, un extraordinari document per a la història de la cultura italiana i de les relacions culturals hispano-italianes de mitjan segle XV. L'historiador valencià ha perfilat la identitat històrica de molts dels personatges que reflecteix la ficció, ha explicat satisfactòriament les presumptes anomalies de molts referents de diversa mena de la novel·la, ha assenyalat noves fonts i influències literàries i ha argumentat, a favor d'Enyego d'Àvalos (*ca.* 1414-1484), la més sòlida de les hipòtesis sobre l'autoria de l'obra formulades fins ara. Una hipòtesi, aquesta, minuciosament analitzada i debatuda, que considere definitiva: són tants, tan contundents i tan coherents els indicis que ens n'ofereix l'obra que, presos en conjunt i només presos en conjunt, fan pràcticament inviable i estèril qualsevol formulació alternativa. Tasca ben meritòria si tenim en compte que el *Curial* no té cap altre suport documental que les escasses dades que ens proporciona l'únic còdex que ens l'ha transmés, el Ms. 9750 de la Biblioteca Nacional de España, un manuscrit sense títol, sense datació, sense dedicatòria, sense rúbriques i sense localització. Que el text és del segle XV és una deducció avalada per quasi tots els experts en codicologia, paleografia i història literària, que el treball de Soler només ha fet que confirmar amb dades difícilment controvertibles. Els resultats de l'aclaparadora recerca de Soler, sempre susceptibles de revisió, matisació o correcció, són impressionants i han donat en el clau. Ben mirat, són ben pocs els aspectes de la novel·la que no hagen rebut una explicació satisfactòria i molt probablement definitiva. En tot cas, s'han posat unes bases molt sòlides per a una adequada comprensió global de l'obra i del seu context.

Això només ho podia dur a bon terme un investigador intel·ligent i perspicaç com Abel Soler. Òbviament, el medievalista valencià (Albaida, 1972), llicenciat en Geografia i Història, en l'especialitat d'Història Medieval (amb Premi Extraordinari de Llicenciatura) per la Universitat de València, i ara doctor en Filologia Catalana, s'ha beneficiat del mestratge de prestigiosos medievalistes de la Universitat de València, com Mateu Rodrigo, Antoni Furió, Ferran Garcia-Oliver i Rafael Narbona, però també de la lectura crítica de tots els estudis rellevants sobre el *Curial e Güelfa* publicats fins ara. S'ha dedicat durant més de vint anys a la investigació i la divulgació de la història local i la riquesa patrimonial de més d'un centenar de municipis valencians, tasca que li ha permés de familiaritzar-se amb els fons de nombrosos arxius públics i privats i de biblioteques es-

pecialitzades i, sobretot, de conéixer amb profunditat la història de la Corona d'Aragó i, sobretot, la del regne de València. Ho confirmen a bastament obres com *Castells i palaus de la Vall d'Albaida. Arquitectura i poder feudal* (2002), *El Sexenni de Morella* (2006) i *La Safor. Història i geografia de la comarca* (2011).

Aquests estudis l'han dut a interessar-se cada vegada més per la història d'alguns dels personatges més importants de la literatura catalana medieval i a mirar d'interpretar determinats aspectes de les seues obres. Basta recordar ací *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el 'Tirant lo Blanc'* (València, 2013) i *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental* (2014). En el primer llibre, Soler proposa Jaume de Vilaragut, amic de Joanot Martorell, com el personatge històric que hauria inspirat l'obra literària. El resultat potser més interessant de la recerca és que permet aproximar-nos a espais, circumstàncies i personatges de la València de mitjan segle XV que Martorell recreà en la seua ficció. És una obra on Soler, seguint l'exemple de Martí de Riquer en *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción* (1992), ha volgut establir un diàleg entre la realitat historicocontextual de Martorell i la ficció novel·lesca del *Tirant*. Independentment dels interrogants que puguen suscitar algunes de les seues propostes, el fet evident és que el nostre medievalista ha procurat explicar molts aspectes del *Tirant* a la llum d'un context històric concret i documentat. Pel que fa a l'estudi i la col·lecció documental sobre Corella, Soler ha contribuït notablement a perfilar l'edat, la família, les relacions familiars i les connexions d'aquest extraordinari escriptor amb les elits que llavors governaven València i a aprofundir en els seus vincles amb l'espiritualitat nord-europea, circumstàncies que ens ajuden a conéixer i a comprendre millor la seua obra.

Les recerques sobre Martorell, Corella i, darrerament, sobre el *Curial* i el seu entorn historicocultural s'han projectat en un bon nombre d'articles, de consulta obligada, com son «Les dones, l'amor i una elegia eròtica d'Ovidi en la vida i en l'obra poètica de Roís de Corella» (2014), «El lèxic cortès i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals» (2015), «"Cuer desirous". Enigmes lírics i mots heràldics en el *Curial*» (2016), «Iconografia italiana i literatura cavalleresca catalana: les al·legories de les arts liberals en *Curial e Güelfa*» (2016), «Enyego d'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?» (2017), «Italians contra catalans? Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de *Curial e Güelfa*» (2017) i «Els consells d'amor de Guiniforte Barzizza al valencià Francesc de Centelles (Milà, 1439) i la intenció literària del *Curial*» (2017), entre d'altres.

El títol de l'obra que ara presentem prou que indica el propòsit de Soler d'emmarcar el *Curial* en el seu context històric i cultural italià. En aquest sentit, cal dir que el medievalista valencià se situa en la línia de diversos treballs de Júlia Butinyà –com *Tras los orígenes del humanismo*: *el* '*Curial e Güelfa*' (1999)–, d'Antoni Ferrando –com «Sobre el marc històric del *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat política de la novel·la» (1997) i «Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic de *Curial e Güelfa*» (2012)–, i de Maria Teresa Ferrer Mallol –com «Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV» (2011)–, que han coincidit a situar la gènesi de la novel·la en l'entorn napolità del Magnànim a Nàpols. Aquest darrer estudi ha estat el seu model més pròxim, però amb una notable diferència: Soler hi ha posat a contribució no sols les seues recerques i els seus coneixements d'història cultural i política medievals, sinó també, d'una manera gairebé exhaustiva, tots els estudis previs de caire literari sobre el *Curial*, que Ferrer Mallol a penes havia tingut en consideració. Soler, després d'analitzar les informacions que ens proporciona l'obra i el còdex que ens l'ha transmesa, les ha posades en relació fecunda amb les biografies de tots els personatges de la cort o vinculades a la cort d'Alfons el Magnànim que manifestaren una mínima preocupació o interès pel món de les lletres.

A partir d'aquesta doble perspectiva de medievalista i de filòleg, no ha sigut difícil per a Soler arribar a la hipòtesi que l'autor de la nostra novel·la, redactada aproximadament entre 1443 i 1448, havia de ser Enyego d'Àvalos, un cavaller molt pròxim a Alfons el Magnànim, que es crià des de la infantesa en la seua cort valenciana, que fou el cambrer predilecte del duc de Milà Felip Maria Visconti i que finalment esdevingué gran camarlenc del Magnànim i del seu fill Ferrante a Nàpols. De fet, D'Àvalos és un personatge pròxim a Lluís Sescases, el mateix que Ferrer Mallol estava convençuda que havia de ser l'autor del *Curial*. I és també un personatge encara més pròxim a Joan Olzina, que jo també havia pensat, en un llunyà 1980, que reunia les condicions per a atribuir-li el *Curial*. Olzina, principal introductor dels humanistes en la seua cort napolitana, fou el més culte i el més important dels secretaris del Magnànim a Nàpols. És una hipòtesi que no vaig reiterar després, perquè en la mesura que contrastava les dades de la novel·la amb la biografia del personatge –no tenim notícia, per exemple, del seu interés per les Tre Corone o per la cavalleria –m'adonava de les seues debilitats. És per això que ja no la vaig considerar en la meua introducció a l'edició del *Curial* (2007), ni la vaig esmentar en altres publicacions anteriors. L'aparició del susdit article de Ferrer Mallol va ser l'esperó que em va induir a argumentar, en un article publicat el 2013, les man-

cances d'aquestes dues hipòtesis. Júlia Butinyà havia apostat per mossén Gras –potser el cavaller Lluís Gras, ambaixador del Magnànim a Tunis– però la concepció i la llengua de la *Tragèdia de mossèn Gras* –si l'un i l'altre són la mateixa persona– no ajuden gaire a relacionar ambdues obres.

Si els estudiosos del *Curial* no hem reeixit a identificar-ne l'autor entre els cortesans del Magnànim és perquè hem partit del prejudici de considerar que el seu nom i el seu cognom havien de ser genuïnament catalans, o perquè créiem que havia de ser un catalanoparlant de soca-rel. Tanmateix, són molts els catalans i, sobretot, els valencians de procedència forastera que han excel·lit en el conreu del català. Bastarà citar, sense eixir-nos del segle XV, els noms del castellà don Enric d'Aragó o de Villena i el de l'aragonés Manuel Díaç. *Enyego* és la forma aragonesa del basc *Enneko* i és amb aquesta forma com es va naturalitzar, bé com a nom o bé com a cognom, entre la població catalanòfona medieval. Només cal recordar a aquest propòsit el nom de l'arquebisbe de Tarragona Íñigo de Valtierra, convertit en Enyego de Valterra en la documentació catalana, o el cognom del canonge valencià Martí Enyego, un dels tres jutges del famós certamen marià valencià de 1474. I encara que Dávalos és la forma que solia adoptar a Castella el cognom de la família, la documentació en català i italià tendí a distingir la preposició *de* i el cognom toponímic Àvalos. Enyego d'Àvalos adoptà aquest nom d'acord amb la seua parla habitual, i la del seu entorn familiar, amical i cortesà. Així apareix documentat, reiteradament, en la cancelleria reial d'Alfons el Magnànim. Després, ja naturalitzat com a napolità, a la italianitzada cort del rei Ferran I se'l conegué molt sovint com a Inico d'Avalos.

Ja hem vist que les propostes d'autoria del *Curial* adduïdes per Ferrando, Butinyà i Ferrer Mallol havien tingut en comú ubicar el *Curial* en la Itàlia del Magnànim. Concretament, vaig remarcar als *Estudis lingüístics i culturals sobre* '*Curial e Güelfa*' (2012) que l'obra es degué gestar en un context «plurilingüe i pluridialectal», situació que als anys quaranta del segle XV raonablement «només es podia donar a la cort del Magnànim». Tots els altres estudiosos del *Curial* l'han ubicat a Catalunya, si bé alguns han considerat que l'autor hauria residit algun temps a Nàpols. Així, per a Ramon Miquel i Planas (1932) «no tindria res d'extraordinari, donchs, que el llibre del *Curial* fos un producte de l'ambient literari de la cort d'Alfons V», ja que, si bé l'autor s'hauria format a la Catalunya oriental, «en un centre cultural o de formació important, per exemple Barcelona o Vich», probablement «visqué algunes temporades a Itàlia», potser pel fet de ser «algun dels funcionaris de l'administració del rey aragonès a Nàpols». Per a Ramon

Aramon (1930) l'autor potser «féu algunes estades a l'estranger, les quals el posaren en possessió d'aquesta cultura [italiana]». Lola Badia i Jaume Torró (2010) havien tractat de situar el *Curial*, infructuosament, en «les corts ibèriques dels Trastàmara». Després de la publicació dels mencionats *Estudis sobre el Curial*, han diluït aquesta ubicació per a parlar de les «les corts ibèriques i italiana dels Trastàmara catalanoaragonesos». Tanmateix, el 2016, Lola Badia, reconeixia que, de l'anònim autor, «si ignora nome e contesto», i arribava a la conclusió que aquest és «il grande mistero del *Curial e Güelfa*». En canvi, Torró, en el mateix 2016, concedia que l'autor hauria fet una estada més o menys passatgera a Nàpols tal com va la va fer Joanot Martorell.

Doncs bé, a partir de la tesi de Soler no sols es coneix el nom (com a hipòtesi sòlidament argumentada), sinó també, ara ja amb gran precisió, el context italià de l'obra. Si hem de parlar d'hipòtesi és perquè no hi ha cap document que indique que Enyego d'Àvalos en va ser l'autor. Però això ocorre amb quasi tots els autors antics, medievals i fins i tot moderns. De fet, si haguéssem disposat d'aquest document o prova notarial, Soler s'hauria estalviat la major part del seu treball interpretatiu. El seu mèrit més gran ha estat haver recolzat satisfactòriament les dades internes de la novel·la amb les dades històriques i literàries externes. És sempre molt complexa la identificació d'obres anònimes i no és sempre diàfana la justificació, sense auxili documental, de les atribucions d'autoria d'obres amb autor tradicionalment reconegut com a tal. Com és sabut, l'únic criteri que ens permet reconéixer que la majoria de les obres d'Ausiàs March són d'Ausiàs March és la difusió enjornenca del seu cançoner, però d'aquest no hi ha la més mínima al·lusió explícita en l'inventari notarial de les seues obres, que només consigna que posseïa «dos libres en paper, de forma de fulls, desqüernats, ab cobles». No tothom està d'acord que els sonets de Shakespeare són de Shakespeare: se li han atribuït i així ha circulat, no sense debat en les històries de la literatura. No hi ha cap document, ni cap relíquia, ni cap al·lusió sobre sor Isabel de Villena a la seua *Vita Christi* publicada el 1497, que n'avale l'autoria: només donem crèdit a les paraules de la seua editora, sor Aldonça de Montsoriu, que altrament invoca una indocumentada petició de la reina Isabel la Catòlica perquè s'edités l'obra. Ni hi ha cap document que confirme que el *Proemio y carta del Marqués de Santillana al Condestable de Portugal* siga de don Íñigo López de Mendoza. Això, per posar només alguns exemples coneguts.

En el cas de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, els indicis que confirmen l'autoria d'Enyego d'Àvalos son tan nombrosos i determinants que raonablement no deixen lloc al dubte. Per a adonar-se'n, només cal comparar amb les fonts del *Curial* els llibres

de la biblioteca del gran camarlenc, la segona més important del regne de Nàpols, conservada per la seua filla Constança. La cultura i els referents onomàstics, lèxics, etc. que traspua la novel·la s'adiuen perfectament amb la biografia intel·lectual i vital d'Enyego d'Àvalos, i les armes que usa Curial en la ficció plagien les que lluïa en la realitat la seua promesa, Antonella d'Aquino, que pertanyia a una de les famílies güelfes italianes més distingides. Altrament, la identificació de l'autor del *Curial* ha ajudat a interpretar moltes altres dades de la novel·la i, sobretot, a confirmar-ne el context italià en tots els sentits. Encara que la hipòtesi de l'autoria és l'aspecte més cridaner del treball de Soler, la seua aportació bàsica és el descobriment de les claus per a interpretar i explicar les qüestions de la novel·la que fins ara s'havien considerat enigmàtiques o misterioses. Heus ací el gran interés del llibre de Soler.

Car, amb la seua recerca, els estudis sobre el *Curial* han experimentat un gir copernicà. Certament, Soler, que s'ha basat en la meua edició filològica de la novel·la (2007), no partia de zero. Ha comptat amb molts treballs previs, entre els quals caldria destacar els de Júlia Butinyà (des del 1988), els *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'* ([2007-2010] 2012), que vaig tenir el privilegi de coordinar, els de Maria Teresa Ferrer Mallol ([2010] 2011) i d'Antoni Ferrando ([2012] 2013) sobre Lluís Sescases i Joan Olzina respectivament, les anotacions sobre les fonts de la novel·la que acompanyen les edicions filològiques de Ramon Aramon i Serra (1930-1933) i de Ramon Miquel i Planas (1932) i l'edició comentada de Lola Badia i Jaume Torró (2011). Sense aquests treballs, i altres que ací no puc esmentar per raons d'espai, la seua recerca hauria estat molt costosa. Cal agrair, doncs, tots els esforços esmerçats en l'estudi del *Curial*. Tots han estat útils.

Tanmateix, cal subratllar que l'interés del llibre de Soler ultrapassa amb escreix el vessant merament literari. Encara que el *Curial* siga el *leitmotiv* que recorre tot el llibre, la present publicació aborda aspectes diversos del context històric en què es gestà la novel·la, que s'ha considerat oportú distribuir-los en tres volums, en certa manera autònoms.

En el primer volum, Soler identifica fil per randa els dos centenars llargs de consellers, militars, lletraferits, eclesiàstics i buròcrates que conformaren la cort napolitana del Magnànim i demostra que vora la meitat eren valencians –no debades ocupen els llocs més importants en la cort– i la resta, castellans, napolitans, catalans, aragonesos, mallorquins i sicilians. De fet, Abel Soler fa veure que la cort napolitana de 1436 [1442]-1458 és la prolongació de cort valenciana del Magnànim (aproximadament entre 1416-1420 i 1424-1430). És l'estudi prosopogràfic més complet que mai s'haja fet sobre aquesta

lluïda cort napolitana, tan vinculada a València, de gran interés per als medievalistes i per als historiadors de la literatura i de la cultura en general.

En el segon volum, Soler descobreix nombroses fonts, fins ara desconegudes, de la novel·la, explica les connexions milaneses de l'autor, relaciona la gènesi de l'obra amb Nàpols i amb els contactes de l'autor amb les principals corts europees, i fa veure la compenetració d'aquest amb la cultura italiana. Invocant els treballs dels especialistes, Soler justifica satisfactòriament per què el *Curial* és un text ple de preferències lèxiques valencianes, un aspecte de gran interés per als historiadors de la llengua.

En el tercer volum, Soler demostra quins són els personatges històrics que hi ha darrere dels personatges ficticis de la novel·la i quin és el transfons històric de l'onomàstica usada. Gràcies a aquesta recerca podem comprendre millor el sentit de molts passatges del *Curial*. Aquesta investigació en concret s'ha basat en una intensa labor bibliogràfica, eficaçment auxiliada per les noves tecnologies. L'estudi, on l'autor ha demostrat una sagacitat extraordinària, serà un referent inexcusable per a historiadors i filòlegs.

El treball de Soler està destinat a ser objecte de debat internacional, ja que és una aportació cabdal a l'estudi de les novel·les cavalleresques del segle XV i de les relacions hispano-italianes en un moment de gran projecció internacional de la política del Magnànim. Fins ara al *Curial* l'havia perjudicat l'anonimat i l'absència de documentació sobre el text abans del segle XIX. Amb la publicació d'aquest treball, es farà evident que, contràriament al judici de Nicolau d'Olwer, el *Curial* és el fruit del catalanisme a Itàlia. O, més exactament, és el fruit de la presència del Magnànim a Itàlia i tot de tot allò que hi va comportar. No és una obra humanista, però sí tocada d'humanisme, com tantes vegades ha reivindicat Júlia Butinyà. Reflecteix molt bé l'ambient italià en què l'autor, voltat d'homes de «reverenda lletradura», gestà l'obra. El *Curial* té lèxicament un innegable accent valencià, més marcat que qualsevol altra obra literària del segle XV escrita en llengua catalana. Difícilment podria ser d'altra manera en la cort napolitana del Magnànim. És el mateix accent de l'entorn de confiança del rei Alfons. I el mateix accent que devia tenir el destinatari de la novel·la, que ben bé podria ser l'infant Ferrante, natural de València i parlant habitual del català de València.

Per la seua temàtica i pel seu rerefons cultural, el llibre de Soler interessa no sols als medievalistes de tota la Corona d'Aragó, sinó també als de tota l'Europa occidental i així mateix a tots els romanistes, ja que, com bé ha fet notar Rafael Beltran, el *Curial* és una obra que a penes hi ha estat considerada. És un llibre escrit amb una prosa molt llegidora, però necessàriament carregat d'erudició si volíem no deixar cap cap solt en la recerca

sobre una novel·la i sobre un context que ha suscitat posicions encontrades. L'autor ha manejat una quantitat impressionant de documentació i ha posat de manifest una notable capacitat d'anàlisi i d'interpretació, recolzades amb milers de referències documentals i de notes a peu de pàgina. És un esforç ingent, que cal agrair-li per la dedicació altruista que han comportat les incomptables hores d'investigació i pel servei impagable que ha prestat a la cultura d'expressió catalana i italiana i a la romanística.

Arribats ací, vull deixar constància del meu agraïment a les tres institucions que han fet possible aquesta publicació. En primer lloc, a la Institució Alfons el Magnànim –amb una denominació tan connectada amb el context cultural del *Curial*–, i en particular al seu director, Vicent Flor, que no va dubtar a acollir-la d'immediat. En segon lloc, a la Universitat de València –al si de la qual s'ha generat aquesta investigació–, i, en concret, al Servei de Publicacions (PUV), que, sota la direcció de Josep Lluís Canet, ha dut a terme l'edició. Finalment, a l'Institut d'Estudis Catalans –la corporació acadèmica que ha comptat i compta entre els seus membres amb tants estudiosos del *Curial*–, i al seu president, Joandomènec Ros, que ha volgut manifestar així l'interés de la institució, una vegada més, per aquesta obra cabdal de la literatura catalana.

Per la meua part només em resta agrair a Abel Soler les milers d'hores d'intercanvis fecunds de parers, troballes i perspectives que hem compartit i els resultats d'un treball brillant, fruit d'una determinació i d'un compromís científic admirables. Ara, després d'haver dedicat la meua atenció al *Curial* durant molts anys i a la vista del treball de Soler, em sent amb les ganes d'invocar les paraules del Simeó bíblic, tal com fa Melchior de Pandó, en tancar la novel·la: *Nunc dimittis*...

Antoni Ferrando Francés
Universitat de València - IEC

Introducció

> I libri non sono fatti per crederci, ma per essere sottoposti a indagine. Di fronte a un libro non dobbiamo chiederci cosa dica ma cosa vuole dire.
>
> Umberto Eco (1932-2016)

Segons una mentalitat exegètica medieval, vigent encara en el segle XV, els textos literaris, com la sacra escriptura, eren presentats a l'estudiós com una nutritiva nou intel·lectual a la qual sols hom podia accedir rompent-ne la closca: la superfície literal, la pell del text. *Curial e Güelfa*, una anònima novel·la de cavalleries i amors escrita a la Itàlia del *Quattrocento* en llengua catalana és, en aquest sentit, molt més del que «diu» literalment. L'autor, un lector recurrent dels exegetes de Dante –aquells professors del *Trecento* que desmuntaven la *Comèdia* mot a mot per a «desxifrar-la»–, tenia molt clara la voluntat d'aprofitar un format literari cortés però caduc –una novel·la de temàtica cavalleresca– per a enriquir-lo amb segones lectures, accessibles a un cenacle d'amics, i amb jocs culturalistes, adreçats a alguns d'aquests amics: els familiaritzats amb la nova cultura humanística. La interpretació del *Curial* requereix, si volem accedir al nucli de les intencions literàries de l'autor, d'una profunda atenció interpretativa, que contemple el sentit literal del relat cavalleresc, però que analitze també els continguts subtilment insinuats, sotmesos a tractament paròdic, irònic, satíric, simbolicodantesc i, en algun cas, confidencial. A fi d'interpretar a fons l'obra, ens ha resultat imprescindible explorar intensament l'entorn historicocultural que la féu possible com a *artefacte* literari: la cort napolitana d'Alfons el Magnànim. En acabant, i partint d'una delimitació contextual molt concreta, hem pogut analitzar –amb una major propietat, intensitat i exhaustivitat interpretativa, s'entén– els més diversos aspectes del text literari.

Així les coses, oferim, començant per aquestes planes, els resultats d'una extensa aventura de recerca arxivística, bibliogràfica, cultural, literària..., que duu per títol *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de «Curial e Güelfa»*. Hem hagut de dividir l'obra en tres volums. El primer volum descriu la cort napolitana del Magnànim i els seus mites i aconseguiments culturals; amb especial atenció als seus principals protagonistes: els humanistes italians i els cortesans hispànics que acompanyaren el rei Alfons en el trasllat de la seua cort de València (dècades del 1410-1420) a Itàlia (dècades del 1430-1450). El volum segon conté una aproximació a les característiques lingüístiques i, d'una manera més exhaustiva, a les fonts i referents literaris que serviren a l'escriptor per a documentar *Curial*: una de les creacions literàries més interessants i innovadores del segle XV europeu. El volum tercer tracta dels elements ambientals del relat literari, amb especial atenció a una onomàstica i a unes caracteritzacions de figures de ficció que remeten a personatges i a fets històrics reals. Tot plegat, ens ha permés anar perfilant les corts principesques (Nàpols, Milà), la cronologia (anys 1445-1448 aproximadament) i l'entorn literari (el cercle dels D'Àvalos i dels Cardona valencians de Nàpols) on la novel·la d'autor ignot prengué forma i fou acabada.

Pel que s'observa, el còdex 9750 de la Biblioteca Nacional de Madrid és una còpia provisional o d'última hora, a punt d'enllestir; una versió definitiva, però mancada de títol, rúbriques i dedicatòria. Descobert a mitjan segle XIX aquest únic manuscrit conegut de l'obra, el text que conté es publicà a Barcelona l'any 1901 amb el títol –factici, però ben apropiat– de *Curial e Güelfa*. Malgrat la indubtable qualitat literària de la novel·la, qualificada de «cavalleresca» i parangonable –salvant algunes distàncies– amb el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, no es té notícia que aparega en cap inventari bibliogràfic antic. Així que la publicació fou una autèntica primícia. Sens dubte, la mancança d'una recepció històrica i d'una autoria manifesta han perjudicat molt l'estudi i apreciació del *Curial* com a una de les joies de la literatura europea del Quatre-cents, precursora en alguns aspectes del que serà la novel·la moderna.

Per si fóra poc, algunes peculiaritats que conté el text curialesc (literàries, lingüístiques, onomàstiques...), n'han dificultat la comprensió i la catalogació cultural, i han generat controvèrsies no sempre resoltes. Fins al punt que alguns crítics han arribat a pensar que era fals, per tal com no encaixa bé en un context històric –la Catalunya de mitjan segle XV– on se l'ha pretén col·locar, val a dir que sense cap fonament sòlid. Les aproximacions més recents, com ara els dos volums d'*Estudis lingüístics i culturals sobre el «Curial»* coordinats el 2012 per Antoni Ferrando, ajuden a situar l'autor, malgrat

l'evidència que coneixia la parla de València, a Itàlia, i, més concretament, en relació amb la cort del rei d'Aragó i Nàpols, Alfons V el Magnànim. Partint d'aquestes orientacions, hem aprofundit –com es comprovarà en aquest primer volum– en l'estudi exhaustiu de l'ambient cultural de dita cort i els seus protagonistes. Per òbvies raons, hem parat especial esment a aquells individus que la crítica literària havia proposat hipotèticament com a possibles autors: Arnau Fonolleda, Joan Olzina, Lluís Gras, Lluís Sescases, Gabriel Cardona... Alhora que comprovàvem que aquestes atribucions d'autoria mancaven d'un fonament ferm, substanciós o definitiu, descobrírem una figura d'esplèndida trajectòria vital i intel·lectual: el cavaller Enyego d'Àvalos.

Amb independència de les possibles atribucions d'autoria, l'estudi d'un text literari tan ric, extens i complex com el del *Curial* exigeix de l'estudiós la contrastació de múltiples aspectes, partint d'una aproximació interdisciplinària. En aquest sentit, no sols interessa conéixer els trets lingüístics i la cultura literària de l'escriptor, sinó també sotmetre el document *històric* que és tota novel·la –com ho faria un medievalista de formació– als més diversos interrogatoris, auxiliats per disciplines que van des de la història social a la numismàtica, passant per la codicologia, la paleografia, l'heràldica, la història de l'art, la geografia, l'onomàstica, etc. Sols amb una aproximació *holística* al *Curial* com a objecte d'estudi el podrem comprendre en plenitud.

L'aventura italiana del Magnànim i el *Curial*

Amb anterioritat a aquesta publicació, la vinculació entre l'empresa italiana i el regnat napolità (1442-1458) d'Alfons V d'Aragó, d'una banda, i la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, d'altra, era una hipòtesi tan oberta com poc estudiada en profunditat. Malgrat algunes aportacions historiogràfiques d'excepció sobre el Nàpols alfonsí (Croce, Ametller, Ryder, Pontieri, Chilà...) i d'algunes valuoses aproximacions al *Curial* que el relacionaven amb la cort *aragonese* del Magnànim (Butinyà, Ferrando, Ferrer i Mallol...), després d'un segle d'incertitud contextual, no disposàvem de cap prosopografia sistemàtica sobre els cortesans hispànics i dels seus interessos culturals i literaris, i l'hem haguda de confegir: constitueix, de fet, el primer volum d'aquesta obra. I és que, si desitjàvem contextualitzar correctament un document amb tantes connexions amb la història i els personatges del segle XV com és el *Curial*, ens urgia perfilar primerament i de manera exhaustiva les biografies d'uns 200 individus d'origen hispànic que destacaren pels més diversos aspectes en l'entorn cortesà del rei d'Aragó entronitzat a Nàpols. Entre ells, es documenten alguns –als quals hem prestat major atenció– que manifestaren

interés per la cultura escrita. Uns altres –i això ja és més excepcional– presentaven una mínima vocació pel conreu de l'escriptura. Entre ells, lògicament, no era difícil de trobar alguns relacionables amb el *Curial*. L'objectiu, comptat i debatut, era el d'escoltar amb la màxima atenció el batec intel·lectual i literari d'una colònia hispànica molt bulliciosa. I comprovar si, en efecte, es podia parlar del Nàpols del rei Alfons, d'una manera positiva, coherent i fonamentada, com l'espai de gènesi, creació i escriptura d'aquesta gran obra de la literatura catalana.

Els resultats confirmaren el que des de feia dècades la crítica literària havia anunciat hipotèticament, és a dir, que al Nàpols alfonsí degué viure el desconegut autor de *Curial e Güelfa*: una novel·la italiana d'esperit i redactada a Itàlia, però catalana de llengua, i amb un innegable accent valencià, pel que fa a l'expressió idiomàtica. El relat cavalleresc –i això ja es pot avançar– és una lluminosa excepció creativa, una obra que despunta per la seua innovació i per la seua qualitat. Pensem que, a la cort napolitana de Castel Nuovo, la prosa llatina dels humanistes eclipsava la modesta producció literària en llengua romanç. A l'absència d'una literatura en *volgare* toscà, hi cal afegir el conservadorisme creatiu dels poetes de *cancionero* castellans i d'alguns catalans, de gustos trobadorescos, poc influïts per la cultura d'Itàlia. El *Curial*, en contrast amb això, és un llibre *molt* italià: l'obra d'algú format en la perifèria gòtica d'Europa (l'amor cortés, la lírica trobadoresca, les cavalleries de la matèria artúrica...), però receptiu a les noves idees de l'humanisme italià i capaç de practicar una *imitatio* petrarquesca, que és d'un alé renaixentista inconcebible llavors a la Península Ibèrica. La novel·la confirma fins a quin punt la coexistència a Itàlia de lletraferits de llengua catalana, lectors de Boccaccio i altres autors del *Trecento*, i preclars humanistes a sou del rei d'Aragó, podia contribuir a la «italianització» cultural i literària dels primers; encara que fóra d'una manera excepcional i individual, com demostra *Curial e Güelfa*.

El trasllat a Itàlia de l'esplèndida cort valenciana –borgonyòfila i *cavalleresca*– de la Corona d'Aragó (1416-1420, 1424-1430) comportà l'emigració transmarina de centenars de valencians –i de cortesans d'altres regnes hispànics–, als quals sonaria familiarment el llenguatge d'un relat d'armes i d'amors decorat per blanques *alqueries* (cases d'horta) i per *marjals* (aiguamolls litorals), i en el qual les *raboses* (guineus, guilles) s'apareixen en somnis per a satiritzar l'enemic: Renat d'Anjou. Per bé que la influència més clara que presenta l'obra –lingüística, estilística, de fonts i referents literaris– siga d'arrel italiana, les preferències lèxiques de l'autor han fet pensar els lingüistes en un escriptor «valencià», és a dir, nat, criat o vinculat al regne de València. En certa manera,

podríem considerar el *Curial*, si se'ns permet la llicència, com una producció literària del «segle d'or» valencià en l'exili napolità. Així les coses, hem de pensar que, mentre a València Roís de Corella aprenia a expressar-se en una prosa «artitzada», ben retoricada, a la llunyana cort de Nàpols l'autor del *Curial* optava per un català cortés i amb notes de color valencianes, però d'una elaboració discursiva molt més natural i mesurada. Ambdós autors desenvolupaven la seua tasca creativa en una mateixa llengua, però escrivien en penínsules separades, en contextos socioculturals distants: València es trobava als afores literaris d'Europa, com Mallorca o com la conflictiva Barcelona de mitjan segle XV. Per contra, la ciutat de Nàpols, la nova i joiosa metròpoli de la Corona d'Aragó, acollia els millors humanistes i permetia un fàcil accés als clàssics i a la literatura *volgare* als nouvinguts de València. La immersió de l'autor de *Curial e Güelfa* en la cultura italiana del *Quattrocento*, al remat, explica –com s'exposarà en les conclusions d'aquesta obra– que el *Curial* puga ser presentat a tots els efectes com un antecedent immediat de les celebrades composicions italianes de «cavalleria humanística». El *Curial* és un digne precursor –en prosa romanç, sorprenent i moderna en alguns aspectes– del poema d'*Orlando innamorato*.

Una història d'amor, d'armes i de lletres

Curial e Güelfa conta la transformació en príncep bibliòfil –tot un *cortigiano* del Renaixement– d'un modest cavaller italià, el llombard Curial, que s'educa en la infantesa a la cort del Montferrat. Una poderosa Güelfa s'enamora d'ell (llibre I) i impulsa una carrera cavalleresca (llibre II) que el portarà a transformar-se, d'adolescent dubitatiu, en home madur i virtuós, adornat de fama i honor (llibre III). L'estructuració tripartida de la novel·la en llibres d'Amor, d'Armes i de Virtut, està inspirada en *Le chevalier errant* del marqués de Saluzzo, un llibre de cavalleria influïda per Dante que es conservava llavors al palau de Casale Monferrato. Tanmateix, i a diferència de *Le chevalier* –un escrit medieval, on el *miles* envelleix i es prepara per a assolir el que Ramon Llull definia com «la glòria sens fi»–, el *Curial* culmina amb l'assoliment pel cavaller de «la glòria mundana», un matrimoni avantatjós i un principat.

La història comença amb uns aires hagiogràfics interromputs bruscament per un infant Curial que «fuig de la pobresa» com un *anti-Francesco* i troba refugi a la cort de Montferrat: un àmbit ideal per a parodiar l'amor cortés, que l'autor transformarà al llarg del *Curial* en amor neoplatònic, beneït per la Venus Urània i amb cloenda nupcial. Mentre Curial inicia els estudis de lletra, que no seran els d'un donzell del segle XIII

(el temps històric del relat), sinó els d'un cortesà del *Quattrocento,* la Güelfa s'enamora d'ell, el protegeix i li assigna un mentor anomenat Melchior de Pando (o de Pandó). Aquest l'aconsellarà filosòficament seguint preceptes de Sèneca, sant Agustí i Petrarca. Curial triomfa com a cavaller a l'Imperi alemany, però ha de fer front a imprevistos i obstacles diversos, com els ancians envejosos del Montferrat; els amors inconvenients d'una molt atractiva però irreflexiva Làquesis, que l'obliga a escollir entre el vici i la virtut, com la Làquesis de *La República* de Plató, o la rivalitat amb un presumptuós cavaller napolità, Boca de Far (llinatge ben documentat al Nàpols del rei Alfons), que pretén casar-se amb la Güelfa. Uns aventurers catalans cooperen amb ell a superar aquest darrer obstacle, i són gratificats a Barcelona pel rei Pere el Gran.

Curial caminarà en el llibre segon com a cavaller errant, de la Llombardia a París, acompanyat de l'Arta/Festa, donzella de la Güelfa, i haurà de superar nous entrebancs. Passen per un monestir de monges, que estableixen –a imitació d'un conegut passatge del *Decameron*– un diàleg eròtic i jocund amb el cavaller i la donzella. Els noms de les monges es corresponen satíricament amb els de grans duquesses de la cort de França amigues dels Anjou i enemigues dels Aragó. En realitat, tot el relat està interferit per al·lusions irònniques i satíriques, jocs metaliteraris i culturalistes, segones lectures, etc. A París, Curial coopera en un torneig amb «lo rey d'Aragó» (Pere el Gran) i els seus cavallers «aragoneses», enfront d'uns rivals que s'identifiquen amb els enemics de l'eix militar i diplomàtic Borgonya-Nàpols, refermat pel 1446. No cal ni dir que el liderat que s'atorga al duc d'Orleans en la novel·la s'ha de relacionar amb la rivalitat sostinguda per aquest amb el rei d'Aragó, pel 1447, quan la Corona d'Aragó aspirava a esdevenir «senyora de Milà», títol reservat en la ficció a la Güelfa. Tot això és ben indicatiu de la cronologia de l'obra (*ca.* 1445-1448): d'un temps de redacció definitiva.

El sempre moderat i «estudiós» Curial (model idealitzat de cavaller humanístic) continua acumulant fama arran de la seua victòria sobre el temible Sanglier (caricatura zoomorfa del cavaller «bretó», de la força bruta medieval), però Làquesis el busca, el sedueix, l'aparta de l'amor de la Güelfa i fa que caiga en desgràcia. L'escriptor articula una trama mitològica paral·lela al relat cavalleresc, on la Fortuna –gràcies a la feblesa moral del cavaller– és autoritzada a llançar contra ell els infortunis (d'acord amb el *De casibus*, III,1, de Boccaccio). La Güelfa deixa d'afavorir Curial, i Làquesis, aconsellada pels seus i pel rei de França, es casa amb el duc d'Orleans. Amb la qual cosa, després de ser consolat filosòficament per Melchior, Curial decideix peregrinar a Terra Santa, a manera de purgatori, per a «retrobar-se» a si mateix i asserenar-se.

Després de vèncer en alta mar el corsari Ambròsio de Spíndola –nom d'un personatge conegut de la cort del Magnànim–, Curial passa per Ponça (per a rememorar la famosa batalla naval del 1435) i, després de dirigir-se a Sicília, arriba a «Partènope» (nom poètic de Nàpols). Amb aquest itinerari, l'autor vol recordar, probablement, la doble legitimitat dinàstica reivindicada per Alfons V d'Aragó i I de Nàpols: la de ser titular dels drets històrics de Conradí Hohenstaufen, i la de ser hereu, per via adoptiva, del llegat de Carles d'Anjou. Sense tenir en compte el rerefons polític i commemoratiu de la novel·la (els epígons gibel·lins de la *Cúria* imperial i els de la Part *Güelfa*, reconciliats per fi), no s'entén per complet la *intenció* literària de l'escriptor.

Després d'aquestes visites italianes amb rerefons al·legòric i polític, s'observa que la peregrinació a Jerusalem –un sol paràgraf– i el penediment religiós al Sinaí –un sermó paròdic, a càrrec del feroç excavaller Sanglier, «abaxat e doblegat» ara a la vida contemplativa d'un mendicant– són una farsa literària i antifraresca, una burla humanística dels vells llibres de cavalleria medieval. El que interessa a Curial –i a un autor que s'identifica sovint amb ell– és visitar Atenes i el Mont Parnàs, i ser coronat oníricament per Apollo com a «orador e poeta», denominació que rebien en el segle XV els humanistes. Tot això, gràcies al seu aprofundiment en l'estudi de les arts liberals i els clàssics (els llibres «de reverenda letradura»), que faran d'ell un home íntegre i virtuós. La visió del Parnàs no està exempta d'elements satírics –un Apol·lo, déu dels poetes, que ataca Homer i Virgili per «mentiders»!– i serveix per a reivindicar un nou model d'heroi (l'Aquil·les amb febleses humanes, però estudiós dels llibres i «cavaller scientífich») enfront dels vells referents medievals, com el «cortés» Hèctor, que només destaca per ser un guerrer sanguinari. L'autor, conscient del conflicte existent en l'àmbit d'escriptura –la cort de Nàpols– entre els nous ideals i referents humanístics, i els hàbits dels seus amics lectors de les *Històries troianes*, fa que Curial pronuncie una sentència equilibrada al respecte: que els humanistes lligen, interpreten i recomanen la «sublim» i poètica *Ilíada* d'Homer, i que els amants de la «veritat» es conformen amb el mediocre «maestre Guido». L'escriptor, de fet, es mou entre ambdós mons.

Rememorant un llibre que ha estudiat i coneix, l'*Eneida* de Virgili, l'escriptor fa que els éssers mitològics debaten acaloradament –en divertits diàlegs llucianescos, no exemptes de col·loquialismes– abans de fer naufragar Curial davant la costa africana. Esclavitzat en un hort als afores de Tunis, al solar de la Cartago de la reina Dido, el llombard exerceix de pedagog de la *docta puella* Camar, que estudia l'*Eneida* com havia fet segles abans santa Perpètua de Cartago. La tunisenca aprendrà a interpretar els clàssics

en *volgarizzamenti* (traduccions a l'àrab, en realitat) de la mà del «maestre» Curial. Enamorada d'ell –l'escena del bes arravatat per la jove a l'esclau és una divertida i grotesca paròdia d'Ovidi–, acabarà suïcidant-se per a escapar de la tirania del rei de Tunis, que vol incorporar-la al seu harem. El discurs que precipita la tragèdia, inspirat en l'exemple estoic deAtó d'Útica i ornat amb intertextualitats virgilianes, és bruscament interromput per la proclama de la màrtir Perpètua –«christiana sum!»–, que provoca un desenllaç hilarant i satíric: humanístic, modern.

Pel que fa a la «redempció» Curial, observem que el jove –que ja no és tan jove– no ha sucumbit ara a la temptació amorosa de la donzella africana. A més a més, ha superat en virtut Enees. Després de véncer els lleons del «corral» del rei de Tunis, a imitació de l'infant Enric de les cròniques castellanes, se'n torna d'incògnit al Montferrat, portant un tresor oferit per Camar. La Güelfa, seguint l'argument de la *Cançó de l'orifany* de Rigaut de Berbezilh, presentada com a anònima, es nega a atorgar-li mercé, si no és que la cort del Puig d'Occitània i els lleials amadors li ho supliquen cridant ensems. Aleshores, Curial viatja per França, on cau en el vici i la depravació. Tanmateix, se li apareixen en somnis les Arts Liberals, caracteritzades d'acord amb un còdex milanés dels Visconti, i acompanyades de Bacus (personificació de la Filosofia moral) i Hèrcules: la força regeneradora, el guerrer estudiós i «scientífich» de l'humanisme. El déu «de sciència» que és Bacus (segons els *commenti* dantescos de Pietro Alighieri i de Benvenuto Rambaldi da Imola, enciclopèdies de capçalera de l'escriptor) cita –paròdicament, és clar– el medievalíssim sant Gregori per a animar el cavaller a abandonar el camí del vici i tornar a la senda de la virtut. Curial reacciona cercant llibres de totes les matèries i torna ser un cavaller estudiós i virtuós, en haver aplicat el consell dels pedagogs humanistes de mitjan segle XV.

Arran d'aquesta superació de les seues darreres febleses morals, el cavaller adult –té uns 28 anys d'edat– recupera el favor de la Fortuna, que s'alia amb la Venus «estel·lificada» dels neoplatònics per tal d'afavorir-lo. Així és com el llombard derrota Guillalmes del Chastell (els Du Chastel havien assassinat un duc de Borgonya i governaven, pel 1447, la Provença dels Anjou) davant el rei d'Anglaterra (aliat amb els Anjou el 1445, i enemistat llavors amb el rei de Nàpols). A continuació, Curial aplica la «disciplina militar» i venç els «barbres» otomans: aquells *nous troians* (segons la definició dels humanistes) que envaïen els Balcans en la dècada del 1440. La victòria l'obté sense necessitat que se li aparega sant Jordi, cosa que li havia promés en somnis: l'enèsima broma del llibre. Després d'això, el cavaller s'encamina al torneig que el rei de França ha convocat

al Puig de Nostra Dona, mentre –a manera de teofania neoplatònica– la deessa-planeta Venus s'apareix a la Güelfa i fa que aquesta renove el seu amor per Curial. El cavaller enamorat venç el duc d'Orleans al Puig, on recupera la públicament el favor de la Güelfa, i rep en recompensa la senyoria morganàtica de Milà i un principat d'Aurenja oferit pel rei de França. No deixa de ser suggerent que Alfons el Magnànim aspirara pel 1447 a ser senyor de Milà, i que el seu fill Ferran –un príncep nat i criat a València– poguera reclamar per a ell el principat d'Aurenja des del 1445, pel seu matrimoni amb Isabella de Chiaromonte, àlies Orsini-Del Balzo.

Una innovadora novel·la de *cavalleria humanística*

Un dels trets més «moderns» del *Curial* és la connexió ideològica o filosòfica de l'autor amb el moviment humanístic i les seues seqüeles estètiques. El protagonista d'un relat que teòricament és cavalleresc –de filiació medieval, artúrica i trobadoresca– es dedica a l'«studi» (*studia humanitatis*) per a adquirir la «sciència» de Bacus (filosofia moral, oratòria) i la «sapiència» d'Apol·lo (poesia, literatura). Esdevindrà així el millor cavaller del món, però també un excel·lent «orador e poeta», humanista amateur. Curial tracta «reverencialment los libres» –la bibliofília és un dels fonaments de la nova cultura– i és «tengut en gran estima» entre «los grans philòsofs, poetes e oradors», els humanistes pròpiament dits. L'escriptor salva el millor de la tradició medieval i cavalleresca (la lírica trobadoresca, les virtuts corteses, la noble art dels *milites*), alhora que parodia sermons i ataca framenors i «beguins»: els partidaris d'una *miseria hominis* medieval, que Manetti confutarà per encàrrec del Magnànim en el seu conegut tractat sobre la *dignitas hominis.* Al llarg i ample del relat, hi afloren camuflades ironies, inflexions metaliteràries i facècies culturalistes. I fins i tot hi ha algun capítol concret on l'escriptor tergiversa humorísticament un repertori de faules ovidianes.

En el *Curial*, la Fortuna cau del seu pedestal boecià a fi que l'home esdevinga artífex del propi destí, d'acord amb el lema d'una medalla napolitana del rei Alfons: «VIR·SAPIENS·DOMINABITVR·ASTRIS», 'l'home savi dominarà el seu destí'. El cavaller curial cal que domine armes i lletres, com aconsellava Michele Savonarola, preceptor dels joves Este de Ferrara, hostes insignes de la cort de Nàpols. El príncep del Renaixement haurà d'«imparare scientia, che la scientia driza l'uomo a la vertù». En aquesta mateixa línia humanística va el tractament que reben les dones. Malgrat algunes bromes misògines («Plató... dix que lo seny de les dones tot està en la bellesa»; la frase és del *Doctrinal* de Pacs, vademècum sapiencial conegut a la cort de Nàpols), l'autor exemplifica literària-

ment els criteris pedagògics de Leonardo Bruni: els de la dona estudiosa del *De studiis et litteris* (*ca.* 1423-1426), que adquireix *peritia litterarum* auxiliada i orientada per un savi *praeceptor*. Com quan Curial exerceix de «maestre» de Camar. Qualsevol donzella, per jove i africana que siga, pot esdevenir una heroïna estoica: heus ací el poder emancipador o redemptor de les lletres. La Güelfa o Festa són dones «savies» ('prudents'), però Camar esdevé «tan entesa» (< *perita*) en *litterae humaniores*, «que açò era una gran maravella», sobretot des del punt de vista d'uns cortesans arribats a Itàlia des d'«Hispania angulus mundi», denominació geogràfica encunyada per un sorneguer Bruni. En qualsevol cas –i açò també podria considerar-se una «maravella», vist des de l'òptica tradicional de la literatura medieval– són les dones les que prenen la iniciativa en matèria d'amors. El cavaller n'és la víctima i l'*objecte*.

L'ideari del moviment humanístic afecta de soca-rel el projecte literari *Curial e Güelfa*, és a dir, revesteix una novel·la de tradició i aparença medievals amb una pàtina de capriciosa modernitat. D'entrada, el llibre segueix el consell de Teognis, un poeta i pedagog grec divulgat pel Veronese en àmbit aristocràtic, de defugir la pobresa i la mediocritat. L'anònim ha aprés, de la mà de Buonaccorso, Poggio i Bruni, que la noblesa vera no depén tant de la sang com de la virtut individual, exercida amb vocació constant i vitalícia. Ho dóna a entendre Làquesis en la «descripció de noblesa» dialogada amb sa mare: el discret eco literari d'una rebregada controvèrsia *de nobilitate*. El *De avaritia* (1428-1429) de Poggio justifica l'afany de lucre i la bona administració dels diners (inversions en comandes, lletres de canvi, etc.) de què fa gala Curial; en contrast amb el protagonista d'una novel·la cavalleresca coetània (el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell; València, 1460-64), que expressa una mentalitat encara medieval quan proclama: «yo, Tirant..., no mercader, mas cavaller». El bretó evita tothora «sullar-se» les mans manejant diners. En canvi, per a Curial la riquesa és una via d'obtenció de fama i de glòria, d'acord amb l'esperit de la Itàlia renaixentista.

Com també s'ha de situar a Itàlia, i en relació amb cercles humanístics, l'accés a determinades fonts literàries inaccessibles llavors a la Península Ibèrica. Aquest accés privilegiat als clàssics explica coincidències com ara la caracterització d'Aquil·les per Alberti («buono oratore di parole e buono fattore delle cose», any 1433), que reapareix en el *Curial* («molt ben parlant... e gran emprenedor») i que depén de la traducció bruniana al llatí (*ca.* 1422/33) d'una secció del cant IX de la *Ilíada*. Però és que, a més, l'anònim adorna la semblança de l'heroi amb altres frases de la traducció homèrica de Valla, cosa que ens duu de nou a la cort humanística de Nàpols.

La moda italiana del neoplatonisme –aristocràtica, un tant esnob– es manifesta en múltiples aspectes en el *Curial*, alguns expressats de manera velada o subliminal: la reivindicació de la Venus celestial del *Convit* de Plató, que apadrina la Güelfa; el governant savi personificat pel rei de França; l'Apol·lo Musagetes dirigint el cor d'unes Muses al·legoritzades per Fulgenci i garants de «l'harmonia de les set planetes»; l'autoritat de Macrobi i les virtuts de Plotí; les *sorores egregiae* del mite de Psique i l'enveja; la força regeneradora de Bacus; la «sciència de conèxer Déu» del pseudo-Dionís Areopagita; el relat escatològic de l'Anquises en l'*Eneida*; la recompensa ultraterrenal del *Somni d'Escipió* als pròcers virtuosos, i una parca «Làquesis» del Mite d'Er de Plató, que responsabilitza l'home –i exculpa Déu– d'haver elegit el vici en comptes de la virtut. En contrast humorístic amb Macrobi, s'hi juxtaposa el *Morale Somnium Pharaonis* de Joan de Llemotges: el medievalíssim al·legat d'un monjo cistercenc –retòric eminent, però flagell de poetes– contra la «turpis curiositas» dels prínceps i cavallers que gosaven llegir literatura, a risc de damnar l'ànima.

Tots els indicis apunten al fet que l'autor del *Curial*, acomodat a la Itàlia dels humanistes, volgué reprendre la tasca del Boccaccio cortesà de Nàpols, el del *Filocolo*, en concertar poèticament armes i amors. Si *Curial e Güelfa* (Nàpols-Milà?, *ca.* 1445-1448) s'haguera redactat en toscà, els historiadors de les lletres italianes datarien en la dècada del 1440 –i no en la Florència de Lorenzo de' Medici– la fi del *secolo senza poesia*: aquella expressió encunyada per Benedetto Croce per a denunciar la deriva dels intel·lectuals italians del 1400 cap al llatí humanístic i la tractadística filosòfica, en detriment de la literatura *volgare* de ficció. Tot sembla indicar que l'autor de la novel·la cavalleresca ni era intel·lectual ni pretengué difondre l'obra més enllà d'un cercle de lectors confidents. Si el llibre –d'una proesa narrativa sense precedents immediats– s'haguera divulgat o s'haguera traduït aleshores en prosa toscana, se'l consideraria el text més representatiu de l'*umanesimo cavalleresco* o *cavalleria umanistica*, i se l'editaria il·lustrat amb imatges pictòriques del Pisanello i de Botticelli.

Una proposta raonable d'autoria: Enyego d'Àvalos

Fins a fa pocs anys no existia cap discurs convincent, ni cap proposta sòlidament argumentada, sobre l'autoria del *Curial.* Pel 2010, en les planes de la revista *L'Avenç* (núm. 359, p. 24), Lola Badia observava que «l'autor [del *Curial*] és un home que corria per la cort de Nàpols, però no podem ni hem de dir qui, perquè no sabem qui era». Les recerques de la medievalista Maria-Teresa Ferrer i Mallol, del 2011, ratificaven la vella

hipòtesi d'una escriptura i recepció del *Curial* a Itàlia; més concretament, en l'entorn de Lluís Sescases i Gabriel Cardona, dos homes que treballaren en relació directa amb D'Àvalos. Finalment, els *Estudis* reunits sobre el *Curial* i editats per Antoni Ferrando (2012) permeteren a aquest traçar un retrat robot molt ben perfilat de l'anònim.

L'escriptor era, sens dubte, algú familiaritzat amb el català de València, però amb possibles vincles familiars a Toledo i algun càrrec de responsabilitat a la cort de Nàpols. Sabíem que coneixia bé el nord d'Itàlia, i la situació política i diplomàtica de l'Europa del seu temps. Era algú que admirava Dant, s'inspirava en Boccaccio i coneixia obres de Petrarca encara poc divulgades. Amb aquest punt de partida, urgia «radiografiar» la cort –els cortesans i els seus interessos culturals– per a poder-lo trobar. El treball de recerca bibliogràfica i d'arxiu que hem portat a terme entre el 2012 i el 2016 ens permeté disposar, finalment, d'una proposta raonable d'autoria. A partir de la proposta hipotètica, procedírem a una «nova» lectura de *Curial*, on s'il·luminaven perfectamet alguns aspectes considerats fins aleshores sorprenents o difícils d'explicar. Amb la qual cosa l'atribució d'autoria, a més de raonable, esdevenia irreversible.

La documentació arxivística sobre el Nàpols alfonsí o *aragonese* fa emergir la figura excepcional d'Enyego d'Àvalos, un personatge ja retratat pels estudiosos italians com el gran agitador cultural d'aquella cort. Sobre ell requeien totes les sospites, derivades dels indicis que extraguérem abans pentinant la novel·la vocable a vocable. La reconstrucció bibliogràfica i arxivística de la biografia del gran camarlenc contribuí després a desxifrar, peça a peça, l'onomàstica en clau del *Curial*, la simbologia heràldica, les fonts literàries més insospitades... És a dir, que tot allò que girava entorn d'aquell lletraferit criat a la cort de València, catalanoparlant i amb vincles familiars a Toledo –però ben poc conegut fora d'Itàlia, això sí–, ens proporcionava les claus per a poder interpretar correctament tots i cadascun dels detalls la *seua* creació literària. Abans de conéixer la vida, els contactes i els gustos literaris de D'Àvalos, el *Curial* era un calaix de sorpreses. Causava «perplexitat» en la crítica. Ara, ja no.

En efecte: la biografia d'Enyego d'Àvalos (Toledo?, *ca.* 1414 – Nàpols, 1484), mecenes d'humanistes, comte de Monteodorisio i gran camarlenc del Magnànim a la cort de Nàpols, presenta punts de contacte inequívocs amb el contingut del *Curial*, amb la caracterització de l'heroi llombard i amb una onomàstica interpretable *à clef*. Així les coses, Honorada, Andrea, l'Arta, el senyor de Salanova, Salonés de Verona, Ambròsio de Spíndola, el monestir d'Alba, un lleó rampant travessant dues colors, la ciutat murada per Cadme, Boca de Far i molts altres aparents «enigmes», resulten fàcilment «desxi-

frables» si parem esment a la trajectòria biogràfica d'aquest personatge –tan important com poc estudiat a hores d'ara–; a l'inventari parcial de la seua biblioteca; al seu entorn cortesà i familiar; a les seues amistats i enemistats, i fins i tot al revers d'una medalla napolitana on el Pisanello el retratà abillat *à la bourguignonne*.

Fill del conestable de Castella Ruy López Dàvalos, Enyego d'Àvalos (*Inico*, per als italians) es crià des de la més tendra infantesa (anys 1422-1432) a la cort valenciana del rei Alfons, circumstància que explicaria les observacions dels més eminents lexicògrafs sobre la sospitosa «valencianitat» del *Curial*. Embarcat com a patge del Magnànim en l'aventura mediterrània, l'acompanyà a la captivitat milanesa (1435) i romangué durant els anys 1435-1440 a la cort de Milà, com a cambrer del duc Visconti i posseïdor de senyories molt pròximes al Montferrat. Després d'un viatge a Castella, on regalà manuscrits humanístics al seu parent i amic el futur marqués de Santillana, se'n tornà a la cort de Nàpols. El rei el casà amb una rica hereva napolitana, i féu d'ell un gran baró (1443) i el gran camarlenc del regne (1449). Durant els anys 1444-1447, tot coincidint amb el moment d'escriptura del *Curial*, D'Àvalos exercí d'ambaixador del Magnànim a la Llombardia, i afavorí ardidament els drets successoris de la monarquia d'Aragó al ducat milanés, contra les aspiracions del duc d'Orleans i els intents d'invasió propiciats per Du Chastel des de la Provença. Destacaria després Enyego (dècades del 1450-1480) com un dels homes més poderosos d'Itàlia i com el posseïdor de la segona biblioteca més rica del Mezzogiorno després de la reial de Castel Nuovo. Ell i el seu germà menut, Alfons, sense perdre el castellà, havien adoptat el català com a llengua d'expressió escrita habitual. Els criats del palau de D'Àvalos eren valencians (entre d'altres, Antoni Gassull, oncle del Jaume Gassull autor de *Lo somni de Joan Joan*) i sembla que, fins i tot, hi hagué transmissió familiar de l'idioma patern: Constança d'Àvalos, la famosa filla erudita i bibliòfila del gran camarlenc, era capaç pel 1495 de dedicar un panegíric al seu difunt germà «nel più fiorito valenziano».

Amb aquest itinerari vital al darrere, i una biblioteca que permet rastrejar els clàssics i els tractats humanístics que serviren de referència a l'anònim del *Curial* (se'n conserva un inventari parcial, de temps de la filla), no resulta gens difícil relacionar Enyego d'Àvalos amb l'ambient cultural que explica el procés de creació i el context de recepció de la novel·la. Tenint en compte, a més, que els *makulatur* de la relligadura del *Curial* es relacionaven amb els comtes de Fuensalida de Toledo (emparentats amb els Dávalos/d'Àvalos, que tenien casa pairal en dita ciutat); que el paper del còdex contenia la mateixa filigrana de la *Biscia Viscontea* emprada en l'administració milanesa del 1447,

i que el text presenta alguns llombardismes lèxics, resulta del tot raonable atribuir hipotèticament l'autoria del *Curial* al gran camarlenc del rei d'Aragó.

La presumpció d'una autoria davaliana del *Curial* augmenta de grau si tenim en compte que un dels seus biògrafs, el prestigiós *cartolaio* florentí Vespasiano da Bisticci, situa Enyego d'Àvalos entre les grans personalitats del *Quattrocento* italià, amb frases elogioses del tipus: «Aveva buonissima perizia delle lettere latine, e dilettavasi di tutte le gentilezze [...]. Era buono musico [...]. Dilettavasi maravigliosamente di libri, e aveva in casa sua una bellissima libreria: tutti libri degnissimi, di mano, de' più belli iscrittori d'Italia [...]. Fu intentissimo d'ogni cosa universalmente, e ne sapeva ragionare [...]. Amò molto gli uomini dotti, e onoròglі sempre dove egli si trovava [...]». Totes aquestes virtuts, no sols encaixen en la caracterització idealitzada del protagonista de la novel·la, sinó que també són deduïbles a partir d'un retrat robot de l'anònim. A més a més, D'Àvalos «ebbe buonissima perizia nella disciplina militare [...]. Fu di savissimo consiglio e temperantissimo in ogni cosa [...]. Istituì i figliuoli di laudabili costumi e volle ch'eglino avessino notizia delle lettere latine...». L'humanista Francesco Filelfo el qualifica de «loquentem Virgilianum», per ser un estudiós de l'*Eneida*, i el retrata com un cavaller lletraferit i modèlic, renaixentista de fet, tutelat per les Muses i coronat per la sapiència d'Apol·lo (*Odae*, II, VI, vv. 107-112): «Enyego acull amb molt de plaer les plàcides Muses i, amb Apol·lo Febus oficiant d'amfitrió, s'aplica D'Àvalos amb delectança a l'estudi de les lletres...». El mateix *Conte Camerlengo* s'ocupà de projectar la seua imatge de *curial* d'armes i lletres en obres d'art tan remarcables com la medalla del Pisanello: un artista que es disputaven els mecenes d'Itàlia. I àdhuc en el proemi d'un dels seus tractats de falconeria mostrava el seu sentit de l'humor –tan refinat com el d'alguns passatges del *Curial*– en presentar-se alhora com «amatore delle Sacre Muse e fortissimio cacciatore». Una cosa era compatible amb l'altra.

Lògicament, l'atribució sols es pot presentar a hores d'ara com un fet hipotètic, per mancança de testimonis apodíctics d'autoria, però amb una acumulació d'indicis convergents tan forta, que difícilment es pot postular una proposta alternativa mínimament sòlida que no passe per Enyego d'Àvalos. Comsevulla que siga, tot sembla confirmar l'excepcionalitat o singularitat literària del *Curial*: sols es té notícia d'altres dues obres escrites per aquest autor en català, dos tractats de veterinària de falcons, que foren traduïts per ell a l'italià anys després. D'aquests, lamentablement, sols se'n conserva la versió toscana. Si escrigué ell *Curial e Güelfa*, s'ho plantejaria com un exercici molt íntim i personal d'erudició, exhibició de saber i diversió culturalista, per a «recitar-lo» en l'en-

torn d'algun cenacle cortesà, a títol amical i confidencial. El fet que sols s'haja conservat la còpia «toledana» de Madrid podria trobar una explicació per l'estada de Rodrigo, germà d'Enyego, a la cort del Magnànim (1446-1448), just abans de tornar-se'n a Toledo, on visqué a l'ombra de la casa de Fuensalida.

Consideracions hipotètiques a banda, el fet que l'autor del *Curial* haguera aprés a expressar-se en la nostra llengua a València, en una llengua no massa allunyada del valencià que es parla hui, facilita la lectura i la comprensió de l'obra literària als actuals lectors valencians. I permet que ens puguem congratular, com a col·lectivitat projectada en el temps històric, per la recuperació d'aquest clàssic universal.

La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de *Curial e Güelfa*

Volum I
Enyego d'Àvalos i el Nàpols alfonsí

1. Alfons el Magnànim, rei de Nàpols: context polític i cultural

1.1. La cavalleria i el triomf: l'empresa napolitana del rei d'Aragó

Alfonso de Trastámara y Alburquerque (Medina del Campo, 1396 – Nàpols, 1458) era un príncep adolescent i castellà quan son pare, el regent de Castella Fernando de Antequera, fou acceptat a Casp (28 de juny del 1412) com a rei legítim de la Corona d'Aragó, mancada de successió per la mort de Martí l'Humà (1410).

A partir d'aleshores, l'infant Alfons s'envoltà d'una cort privativa, passà a viure als regnes del seu progenitor, i assumí la seua nova dignitat de primogènit i hereu de la corona.[1] Implicat des del 1415 en els afers de govern per malaltia del pare, en abril del 1416 fou proclamat rei d'Aragó, de València, de Mallorques, de Sicília i de Sardenya, i comte de Barcelona. Tot i que la seua cort era en principi itinerant, com la castellana, Alfons V d'Aragó (1416-1458)[2] elegí el Palau del Real de València,[3] ciutat d'uns 40.000 habitants i un gran dinamisme mercantil, com a seu preferent de govern.[4]

---

[1] A fi d'administrar-la, contractà el 13 d'octubre del 1412 els serveis de Ramon Fiveller, per a l'ofici de tresorer general seu, entre 1412 i 1416, al voltant de la figura del primogènit es mogueren entre 127 i 234 dependents (cavallers, donzells, secretaris, criades, cuiners, cavallerissos, etc.). Vegeu ARAGÓ CABAÑAS, Antonio M., «La corte del infante don Alfonso (1412-1416)», dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Barcelona, 1970, vol. 2, ps. 273-293 (ps. 274-275).

[2] Per raons de propietat històrica, i seguint una tradició que ve de Jerónimo Zurita (segle XVI), ens referirem a Alfons el Magnànim com a «rei d'Aragó» –com se'l coneixia a tot Europa en el seu temps– i prendrem en consideració la numeració ordinal corresponent a aquest reialme (V), per ser el primer de la nòmina de títols que detenia. Tot i això, cal advertir que una part de la historiografia catalana, i fins i tot l'administració de l'ACA, ha optat per recuperar l'ordinal corresponent al títol de comte de Barcelona (Alfons IV), que s'havia fet servir en segles passats per a organitzar dit arxiu. Sobre la controvèrsia que afecta a aquesta «recuperació» –més ideològica que no historiogràfica– vegeu, entre d'altres, RIERA SANS, Jaume, La correcta numeració dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, vol. 26, núm. 69, Catarroja (l'Horta), 2011, ps. 485-521.

[3] Vegeu SERRA DESFILIS, Amadeu, «*"Cort e palau de rey"*. The Real Palace of Valencia in the Medieval Epoch», dins *Imago temporis. Medium Aevum*, 1, Lleida, 2007, ps. 121-148.

[4] Sobre aquesta i altres xifres demogràfiques que es manegen, vegeu RUBIO VELA, Agustín, «La población de Valencia en la Baja Edad Media», dins *Hispania*, vol. 55, núm. 190, Madrid, maig-agost 1995, ps. 495-525; CRUSELLES GÓMEZ, Enrique, «La población de la ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV», dins *Revista d'història medieval*, 10, València, 1999, ps. 45-84. Tot sembla indicar que la població intramurs pogué passar dels 30.000 habitants del 1400 als 60.000 de mitjan segle XV, gràcies en bona mesura a la immigració constant i acumulativa de regnícoles i estrangers.

La instal·lació de la cort reial a València tingué lloc el 26 d'abril del 1417.[5] Malgrat alguns desplaçaments a Itàlia (campanya de guerra 1420-23), Barcelona (desembre del 1424, primavera del 1425, primavera del 1427) i Saragossa (campanyes contra Castella, 1425, 1429), el monarca habità en terres valencianes fins al 28 de setembre del 1430. Aleshores es desplaçà per Lleida i viles catalanes (1430-1431) abans de fixar el seu domicili al Palau Reial de Barcelona (març del 1431-maig del 1432). El 23 de maig del 1432 embarcà cap a Itàlia i ja no tornà més a la Península Ibèrica.[6] Aquell jove castellà que s'havia naturalitzat com a sobirà d'uns regnes estranys, heretats del pare, usà aleshores l'illa de Sicília com a base d'operacions per a saltar al continent i conquerir –amb gran esforç militar– el regne de Nàpols, del qual fou rei entre el 1443 i el 1458. L'empresa napolitana li aportaria, de fet, el triomf i la glòria.

Era encara Alfons un rei ibèric immers en una atmosfera gòtica, influït pels gustos estètics i cavallerescs de Borgonya, quan li arribà una carta de Catània, escrita el 27 de juny del 1419, en la qual se li proposava una aventura. El subscriptor, Andreu Guardiola, l'informava sobre la divisió constatable al regne de Nàpols entre les faccions *durazzesca* i angevina, enfrontades des de feia dècades, i de l'oportunitat que aquesta crisi política posava a l'abast de la seua corona: «Que yo sé certament», li explicava Guardiola, «que si vós érets en aquest regne, esguardant la gran fama que vós havets de ésser cavaller franch e larch, vós ne metríeu tota la Calàbria e gran partida del reyalme de Nàpols, ab Roma, e açò ab poch sforç. E jur-vos per Déu, senyor, attesa vostra joventut com sóts per a treballar, e ço que és dit en Itàlia, vós poríets bé córrer cavall...».[7] Aquesta informació, afegida a la reivindicació del tron napolità que des del segle XIII mantenien latents el casal reial de Barcelona i la corona d'Aragó, animaren el rei a embarcar-se amb els seus exèrcits i a fer seua «l'empresa» napolitana.

L'excusa per a fer-se present a la Mediterrània fou l'anomenada «campanya de Sardenya», destinada a la pacificació d'aquest regne. Després d'uns mesos de preparatius, un estol reial de 30 galeres armades i 14 naus salpà del grau dels Alfacs (8

[5] RYDER, Alan, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily (1396-1458)*, Clarendon Press, Nova York - Oxford University Press, Oxford, 1990; reed. com: *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón y Sicilia (1396-1458)*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1992, p. 77.

[6] Aquestes dates i desplaçaments es poden seguir a través de GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909. La data de partença la facilita AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, p. 345.

[7] Transcrit per GIMÉNEZ SOLER, A., *Itinerario de Alfonso V...*, p. 21.

de maig del 1420) en direcció als ports de Mahó i de l'Alguer.[8] Com el rei d'Aragó s'arrogava drets sobre el regne de Còrsega –heretats dels seus predecessors–, una vegada deixada Sardenya «en orde e bon stament»,[9] posà setge a Bonifacio (octubre del 1420-gener del 1421). La resistència dels corsos i el suport naval de Gènova feren fracassar l'operatiu. Llavors el rei i els seus s'establiren a Messina (Sicília). Pocs mesos després, i responent a una petició d'auxili de la reina Joana II de Nàpols (l'ambaixada de «Malizia» Carafa a l'Alguer, en agost del 1420), salparen amb 16 galeres, 8 naus i altres vaixells (25 de juny del 1421) amb direcció a l'illa d'Iscla i al golf de Nàpols, on desembarcaren el 7 de juliol.[10] El dia 11, Joana II –que mancava de descendència– designà Alfons «fill adoptiu» i, en conseqüència, hereu del tron.

El paper militar dels catalanoaragonesos era el de reforçar la facció *durazzesca* o *braccesca,* lleial a la reina, comandada pel *condottiero* Braccio da Montone, que s'enfrontava llavors amb la del pretenent al tron Lluís d'Anjou, recolzat aquest pels *capitani di ventura* Muzzio Attendolo i Francesco Sforza (facció angevina o *sforzesca*). En qualitat d'hereu de la corona napolitana, Alfons detenia el títol de «duc de Calàbria», cosa que justificà l'ocupació del sud de la península calabresa per part de Joan d'Íxer, virrei de Calàbria per Alfons. Aquest s'enfrontava a Francesco Sforza, virrei de Calàbria per Lluís d'Anjou, el qual havia sigut adoptat d'hereu per la voluble reina amb anterioritat al rei d'Aragó.[11] Simultàniament, un estol comandat per Romeu de Corbera obtenia una victòria naval a la Foç Pisana (2 de novembre del 1421) sobre la senyoria de Gènova, protegida pel duc de Milà i tradicional aliada dels Anjou de Provença.[12] En la primeria del 1422, l'infant Pere –germà menut del rei– reforçà el contingent catalanoaragonés i, poc després, el papa confirmà l'adopció d'Alfons per Joana.[13]

En setembre del 1421, segons informava l'ambaixador de Siena a Roma, «la reina è quasi come prigione del re, che non può parlare a niuno napolitano che non vi sieno

[8] Tot i recolzar-nos en Zurita, Ryder i altres autors clàssics, seguirem bàsicament el relat de les operacions bèl·liques actualitzat a partir de documentació d'arxiu i exposat molt precisament per SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008, ps. 19-54.

[9] DUPRÉ-THESEIDER, Eugenio, «La politica italiana di Alfonso il Magnanimo», dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Ponències, 5* (separata), Diputación Provincial de Baleares, Palma, 1955, p. 16.

[10] ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* [1562], CSIC - Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1976, vol. 5, p. 561 (XIII.11).

[11] PLACANICA, Augusto, *Storia della Calabria dall'antichità ai giorni nostri*, Meridiana-Donzelli, Roma, 1993, p. 155.

[12] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 5, p. 564 (XIII.12).

[13] Ibídem, vol. 5, ps. 570 (XIII.14) i 574 (XIII.15).

presenti 3 o 4 catelani».[14] Continuava la guerra al regne l'any 1422, entre els Sforza i Braccio, mentre augmentava la desconfiança entre Alfons, d'una banda, i la reina i el seu influent amant, Sergianni Caracciolo, d'altra. La crisi desembocà en els incidents de maig del 1423: una emboscada al rei Alfons, una escaramussa, la ciutat avalotada, i una petició d'auxili de Joana II als Sforza. Els experimentats veterans de Muzio Attendolo envaïren la ciutat per sorpresa («la soptosa venida de Sforça», com la denomina el rei en lletra escrita a sa mare),[15] venceren les tropes de Bernat de Centelles, capturaren la flor i la nata de la cavalleria catalanoaragonesa, i acorralaren el rei a Castel Nuovo. Entre els insignes presoners de Sforza es trobava el poeta Jordi de Sant Jordi, que manifesta en els seus versos l'angoixa de trobar-se «en estranya contrada», per obra d'un «bon rey liberal» que potser s'havia aventurat massa: «lo qui·ns ha mès del tot en aquest mal».[16] Afortunadament per a Sant Jordi i els seus compatriotes, l'11 de maig havia salpat de Barcelona un gran estol comandat per Joan-Ramon-Folc de Cardona, que desembarcà a Nàpols el 10 de juny del 1423.[17] Els súbdits del rei d'Aragó venjaren l'ofensa rebuda dies arrere saquejant i incendiant la ciutat que els havia traït.

Joana II revocà l'adopció d'Alfons i renovà la designació de Lluís d'Anjou com a «primogènit», hereu i duc de Calàbria (juny del 1423). El rei d'Aragó, havent deixat sengles guarnicions als castells Nou i de l'Ou (Castel Nuovo i San Salvatore dell'Uovo), abandonà Nàpols en octubre i dugué a terme una heroica i sonada conquesta de l'inexpugnable castell de la *Rocca* d'Iscla. Allí establí una «colonia Catelanorum», com es llig en la crònica d'Antonio *il Panormita*, o en la versió catalana de Jordi de Centelles: «[el rei] casà, ab les donzelles e viudes de la terra, catalans e valentians, fent-ne colònia, ço és, habitatió de aquells; arbitrant axí, com sdevingué, que los fills de aquells, essent de natura de pares catalans, serien més leals e més afectes a Sa Magestat».[18] Establida així l'estratègica illa i la fortalesa d'Iscla, el rei d'Aragó deixà el seu germà l'infant Pere amb ofici de lloctinent general del regne de Nàpols (Iscla, i els

[14] FINK, Karl August, *Martin V. und Aragon*, Berlín, 1938; Kraus Reprint., Vaduz, 1965, p. 151. Citat per RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 133.
[15] SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984, p. 17.
[16] Sobre aquest episodi, vegeu RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 158, i també TORRÓ TORRENT, Jaume, Nota-ressenya de SANT SANT JORDI, Jordi de, *Poesies,* ed. a cura d'Aniello FRATTA («Els Nostres Clàssics», 26), Barcelona: Barcino, 2005, dins *Arxiu de textos catalans antics*, 26, Barcelona, 2007, ps. 822-826 (p. 824).
[17] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 5, p. 584 (XIII.18).
[18] BECCADELLI, Antonio («el Panormita»), *Dels fets e dits del gran rey Alfonso,* versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 150-153.

castells Nou i de l'Ou),[19] el 15 d'octubre del 1423.[20] L'estol reial salpà aleshores en direcció nord-oest, disposat a tornar directament a terres hispàniques. Tanmateix, quan ja eren a l'alçada del golf del Lleó, una tempesta llançà l'armada a les portes de Marsella, ocasió que aprofità el Magnànim per a trencar la cadena del port i saquejar la metròpoli angevina (19-20 de novembre del 1423). D'allí s'emportà a València les venerades despulles de sant Lluís d'Anjou, protector del casal angeví (i germà, també, de Blanca d'Anjou, esposa del rei Jaume II d'Aragó, 1291-1327). L'incendi i la devastació de la ciutat afectaren més de 4.000 cases, segons les cròniques.[21]

Alfons V tornà, doncs, com un monarca victoriós als seus dominis deçà la mar i, després de visitar Barcelona (10 de desembre del 1423), instal·là de nou la seua cort a València, el 31 de gener del 1424.[22] El retorn a la Península Ibèrica estigué motivat en bona mesura pels interessos polítics que el partit nobiliari dels anomenats «infants d'Aragó» (Enric i Joan, germans d'Alfons) tenia a Castella.[23] El conflicte d'aquests amb el rei castellà Joan II i el seu *valido* Álvaro de Luna s'enquistaria durant les dècades subsegüents i obligaria el rei d'Aragó a intervenir-hi: primerament, *manu militari*; després, amb el recurs a una diplomàcia conciliatòria.[24] De fet, l'escenari castellà interessava ben poc a Alfons. El seu horitzó vital de glòria es trobava a Itàlia.

---

[19] Els anomenats «presidis» napolitans de l'infant Pere comprenien també el castell de Xillo, les torres de Sant Vicent i del Gall, i les illes de Pròcida i Lípari, segons ZURITA, *Anales...,* vol. 6, p. 54 (XIV.15).

[20] Ibídem, vol. 5, p. 593 (XIII.21).

[21] DELLE DONNE, Fulvio, «La presa di Marsiglia del 1423 nel racconto di Gaspare Pellegrino», dins ABBAMONTE, Giancarlo i al. (eds.), *La battaglia nel Rinascimento meridionale. Moduli narrativi tra parole e immagini*, Viella, Roma, 2011, ps. 85-96. Sobre les implicacions simbòliques d'aquesta empresa bèl·lica, vegeu també ÍDEM, *Alfonso il Magnanimo e l'invenzione dell'umanesimo monarchico. Ideologia e strategie di legitimazione alla corte aragonese di Napoli*, Istituto storico italiano per il medioevo («Quaderni della Scuola di studi medievali. Fonti, studi e sussidi», 7), Roma, 2015, ps. 73-101.

[22] FERRANDO, Antoni, «Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa?*», dins *Estudis romànics*, 35, Barcelona, 2013, ps. 443-463 (p. 450); CARRERES ZACARÉS, Salvador, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, Tipogr. de F. Vives Mora, València, 1925, ps. 67-68.

[23] El partit dit «proaragonés» ja s'havia constituït en els anys del regnat a la Corona d'Aragó de Ferran I, que conservà la regència de Castella, per tal d'afavorir els seus interessos. Els seus fills Enric i Joan havien heretat, a banda del liderat d'un sector important de l'aristocràcia, extensos estats territorials i, en el cas d'Enric, el mestrat de la important orde militar de Sant Jaume de l'Espasa. Vegeu ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, «Relaciones entre Aragón y Castilla en época de Alfonso V. Estado de la cuestión y líneas de investigación», dins D'AGOSTINO, Guido - BUFFARDI, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997): La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso I il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 21-44 (p. 22).

[24] Pel 1420, l'infant Enric, que veia perillar a Castella la supremacia política exercida abans pel seu pare, Ferran I d'Aragó –regent de Castella (1406-1416)– tractà de conservar-la per la força: en l'*atraco* de Tordesillas (1420), quan Enric s'apoderà del jove rei Joan II –en cooperació amb el conestable Ruy López Dávalos– i es casà ell amb una germana seua, la infanta Caterina; però arruïnà de pas la unitat de criteri amb el seu germà l'infant Joan, futur rei de Navarra, mentre Alfons es trobava a Nàpols. El 1422, jove el rei Joan II recobrà la capacitat d'acció i es recolzà en el seu *valido*, el nou conestable Álvaro de Luna (que reemplaçà un defenestrat Dávalos), per a perseguir els partidaris dels infants. Entre la primavera del 1422

Ara bé, l'infant Enric havia estat empresonat en juny del 1423 per haver dut a terme un infructuós colp de mà contra el rei de Castella Joan II –el *atraco* de Tordesillas (1420)– i Alfons es véu obligat a amenaçar Castella amb els seus exèrcits (1424-1425) per a obtenir l'alliberament del germà (pacte d'Araciel, 3 de setembre del 1425). La treva, que es prolongaria fins el 1429, donà temps al rei Alfons per a gaudir dels plaers d'una cort, la del Palau Real de València, on se celebraven festes esplèndides i torneigs, i on arribaven sovint ambaixadors de França, Borgonya i altres països.[25] El consell municipal de València, el 27 d'octubre del 1425, havia oferit al rei Alfons una subvenció mensual de 1.000 florins d'or (11.000 sous valencians) per tal d'assegurar-se que la cort de la Corona d'Aragó es mantinguera fixada a la ciutat.[26]

Mentrestant, a Itàlia, un estol comandat per Frederic de Luna atacava l'arxipèlag tunisenc dels Quèrquens (Qerqenna), refugi de pirates (juny del 1424), abans d'adreçar-se a Nàpols i socórrer l'infant Pere, que es trobava assetjat pels angevins (1425).[27] Aragó s'havia aliat amb els Fregosi de Gènova, que pretenien alliberar-se del domini del duc de Milà, Filippo Maria Visconti, a fi de pressionar aquest i negociar una pau. Els ambaixadors del rei d'Aragó, Bernat de Corbera i Andrés de Biure, signaren amb Milà un acord pel qual el duc reconeixia els drets del rei d'Aragó a ocupar Còrsega. A fi d'afavorir aquesta ocupació, el milanés posava sota sobirania catalanoaragonesa les places de Portvendres i Lèrexi (Portovenere, Lerici), a la ribera lígur, a manera de garantia del futur lliurament de Còrsega (7 de març del 1426).[28] Signada aquesta concòrdia, l'infant Pere i Frederic de Luna organitzaren una nova expedició naval de

i el 1425, l'infant Enric estigué empresonat. Alfons d'Aragó i Joan de Navarra hagueren d'envair Castella per a obtenir el seu alliberament. A partir del 1426, els infants Enric i Joan actuaren a l'uníson per a reforçar llur partit a Castella i forçaren una guerra entre Aragó i Castella (1429-1430) que reforçà la figura de Luna. Després d'una treva (1430-1436) s'arribà a la pau de Toledo entre ambdues corones (1436), però l'activisme dels infants (1436-1444) conduí a la batalla d'Olmedo (1445), on foren derrotats estrepitosament, així com també en successives accions menors dels anys 1445-1450. L'execució de Luna per Joan II de Castella (1453) i l'ascens al tron d'Enric IV (1454) contribuïren a normalitzar les relacions entre Castella, Alfons V d'Aragó i Joan de Navarra (acords de Nàpols, 1454). Vegeu OLIVERA, César - PASTOR, Isabel, «La diplomacia castellana y Alfonso V el Magnánimo», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, Nàpols, 2001, vol. 1, ps. 619-640.

[25] GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, «La estética del poder. Arte y gastos suntuarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428)», dins D'AGOSTINO, Guido - BUFFARDI, Giulia (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1705-1718; PAVIOT, Jacques, Les rélations de la Couronne d'Aragon avec la Bourgogne et l'Empire Germanique au XVè siècle, dins BELLVESER, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, vol. 1, ps. 41-58.

[26] GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, «El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428) , dins GALÁN, Ángel - CARRETERO, José Manuel (eds.), *El alimento del estado y la salud de la «res publica». Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa*, Universidad de Málaga (Red Arca Comunis) - Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2013, ps. 291-308 (p. 291).

[27] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 5, ps. 655-656 (XIII.39).

[28] Ibídem, vol. 5, ps. 657 (XIII.39) i 663-664 (XIII.41).

càstig als Quèrquens (1426).[29] Portvendres i el castell de Lèrexi romandrien sota domini aragonés, respectivament, fins el 8 de desembre del 1436 i el 27 d'octubre del 1437, quan serien ocupats militarment pels genovesos, emancipats del domini milanés.[30]

Les complicacions de la política castellana obligaren Alfons V a fer costat al seu germà Joan, rei de Navarra des del 1425, en la invasió de Castella (Ariza, 23 de juny del 1429)[31] i en una nova guerra (1429-1430) que conclogué amb la treva quinquennal de Majano (16 de juliol del 1430). Al rei d'Aragó, no li interessava embolicar-se excessivament en els afers de Castella, ja que els assumptes de Nàpols evolucionaven ara favorablement per als seus interessos. En setembre del 1430 i desembre del 1431, sengles ambaixades del príncep de Tàrent, el baró més poderós del regne de Nàpols i el cap del casal baronial dels Orsini, sol·licitaven el seu retorn a la península itàlica.[32] Una part important del *baronaggio* napolità –els grans barons terratinents– es comprometia a ajudar-lo per a expulsar d'aquell país el francés Lluís III, duc d'Anjou i comte de Provença. Aquestes temptadores ofertes d'enllà la mar no feien sinó reforçar la convicció personal d'Alfons, que ja el 27 de juny del 1430 es manifestava decidit a «entendre en los affers d'Itàlia ab tot ànim e voluntat».[33]

Començaren llavors els preparatius de l'estol reial de 27 galeres i 10 naus que, comandat pel noble Ramon de Perellós, salpà dels Alfacs el 23 de maig del 1432[34] i, després d'acostar-se a Calàbria per a socórrer Tropea –assetjada per Lluís d'Anjou–, fondejà al port de Messina el 6 de juliol. El rei d'Aragó establiria la seua cort a Sicília fins a abril del 1435, a l'espera d'una oportunitat per a ocupar de nou Nàpols. En agost del 1432, el rei i el seu exèrcit atacaren l'illa de Gerba i s'enfrontaren amb els homes del sultà de Tunis. Després, partint de Messina, l'armada reial es desplaçà a Iscla, on es mantingueren ancorades les naus de Nadal del 1432 a juliol del 1433. La reina Joana II de Nàpols havia revocat l'adopció de Lluís i havia tornat a adoptar Alfons (6 d'abril del 1433), però al cap d'unes setmanes es desdigué i tornà aliar-se amb el duc d'Anjou

[29] Ibídem, vol. 5, p. 665 (XIII.41).
[30] BASSO, Enrico, «La Corona d'Aragona e la dominazione viscontea su Genova (1421-1435)», dins MERONI, M. G. - SCHENA, O. (eds.), *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 19-24 maggio 1990). La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII), parte 2. Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV)*, vol. 3. Comunicazioni, Carlo Delfino, Sàsser, 1996, ps. 123-136 (p. 135, n. 49).
[31] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 5, p. 700 (XIII.53).
[32] Ibídem, vol. 6, ps. 9-10 (XIV.1).
[33] ACA, Cancelleria reial, reg. 2686, f. 20, 27 de juny del 1430; citat per RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...,* p. 221, n. 2.
[34] Segons AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 1, p. 345.

(juny). Dificultades així les seues pretensions d'accedir legalment al soli napolità, Alfons dirigí una nova campanya contra l'Islam: l'expedició a Trípoli (Líbia), en la primavera del 1433.[35] En l'estiu del mateix any tornà a establir-se a Sicília, on romandria fins el mes d'abril del 1435. En octubre del 1433 es reuniren amb ell els seus germans els infants Enric, mestre de Sant Jaume, i Pere, virrei de Nàpols. En juliol del 1434 hi arribà l'altre germà, Joan, rei de Navarra. Aquest últim, tal volta venia decidit a convéncer el rei d'Aragó de la necessitat de tornar a intervenir a Castella.

Tanmateix, dos fets imprevists precipitaren l'acció en la direcció oposada: en novembre del 1434 havia mort Lluís III d'Anjou i el 2 de febrer del 1435 morí la reina Joana II, després d'haver deixat la corona a mans de Renat d'Anjou, germà de Lluís i successor seu en el comtat de Provença, el qual es trobava presoner aleshores del duc de Borgonya. El 25 de març del 1435, el notari Antoni Vinyes, enviat a Sicília pels consellers de Barcelona per a interessar-se pel retorn del rei als seus regnes occidentals, escrigué al Consell en aquests termes: «E per aquest fet de Nàpols és així animós e torbat [el rei], que res al món no li és plasent, sinó parlar-li del realma».[36] Alhora que la muller del rei Renat, Elisabet, duquessa de Lorena, es disposava a dirigir una regència angevina a Nàpols (hi arribaria el 18 d'octubre),[37] Alfons embarcà cap a Iscla (abril del 1435) i desembarcà amb el seu exèrcit a la costa de Gaeta, la segona gran ciutat del regne napolità i un port comercial de primer rang (7 de maig).[38] Posà setge a la ciutat, que havia sigut reforçada amb tropes genoveses –aliades dels Anjou– i esperà esdeveniments. Intramurs, defenien la plaça els habitants, els soldats d'Ottolin Zoppo, enviats pel duc de Milà,[39] i els genovesos del capità Francesco Spinola.[40]

Al ple de l'estiu es tingué notícia de l'arribada d'un estol de Gènova (12 naus, 2 galeres i una galiota) que pretenia socórrer Gaeta. Alfons armà 14 naus, 11 galeres i 6 galiotes per a fer front als genovesos, i convidà a embarcar confiadament molta «gente de gala y corte», segons Zurita: més de 8.000 persones de la cort, embarcades «como si fueran a una fiesta o a gozar de cierta victoria». La batalla tingué lloc en la rodalia de

[35] PELEGRÍ, Gaspar (Gaspare Pellegrino), *Historia Alphonsi primi regis,* ed. a cura de Fulvio DELLE DONNE, SISMEL - Edizioni del Galluzzo, Florència, 2007, ps. 10 i 159 (V.140).
[36] MADURELL MARIMÓN, José María, *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, CSIC, Barcelona, 1963, doc. 13, p. 86. Citat per GUNZBERG MOLL, Jorge, «Los notarios de Barcelona en la corte de Alfonso el Magnánimo. Embajadas y actividad laboral en Nápoles», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 1, ps. 919-932 (p. 924).
[37] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 6, p. 107 (XIV.30).
[38] Ibídem, vol. 6, ps. 93-100 (XIV.35-28).
[39] Que havia deixat de pagar soldades als custodis de Portvendres, governats per l'humanista milanés Guiniforte Barzizza, servidor del rei d'Aragó.
[40] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 6, ps. 88-89 (XIV.24).

l'illa de Ponça, els dies 4-5 d'agost del 1435. Els genovesos oferiren una lliçó d'estratègia naval i de valor en el combat. No sols obtingueren la victòria, sinó que capturaren 146 presoners d'alt rang, pels quals demanarien un rescat de 70.000 ducats d'or. Tretze de les catorze naus de l'estol catalanoaragonés caigueren en poder dels lígurs, que capturaren el rei Alfons i els infants Enric i Joan, a més dels principals barons napolitans afins a la causa aragonesa.[41] El desastre fou absolut.

Quasi tots els presoners foren conduïts seguidament a Gènova, tret del rei Alfons i alguns barons i servidors que l'acompanyaven. El Magnànim fou conduït al port de Savona (25 d'agost), per ordre de Filippo Maria Visconti, i passà per Pavia (7 de setembre) abans d'arribar a Milà, al palau de Vitaliano Borromeo. El 15 de setembre, finalment, a les 11 de la nit, el rei d'Aragó i alguns dels seus cortesans foren allotjats al castell de Porta Giove, en dependències de la duquessa i el 18 els rebé en audiència el duc. D'acord amb el relat del cronista Donato Bossi, alguns creien que el Visconti trauria bon profit de la captura d'aquell sobirà enemic, que –per a sorpresa de molts– «non solo fu da lui splendidamente accolto e regalato, ma ottenne di più, senza alcun prezzo e senza alcuna ricompensa, una plenaria liberazione per sé e per i fratelli e per tutti i suoi».[42] En lloc de tractar-los com a presoners, el duc de Milà honorà esplèndidament els seus hostes. I encara més: pactà amb el rei vençut una aliança d'ajuda mútua i germanor que sorprengué, no sols els genovesos, sinó també els diplomàtics de la resta d'Europa (5-8 d'octubre del 1435).[43] Pier Candido Decembrio, biògraf de Filippo Maria;[44] Maquiavel, agut analista polític,[45] i els moderns historiadors[46] coincideixen en els motius que portaren el duc a aliar-se amb el rei.

[41] BENITO RUANO, Eloy, «La liberación de los prisioneros de Ponza», dins *Hispania*, vol. 24, núms. 93-94, Madrid, 1964, ps. 27-65 i 265-288; AGOSTO, Aldo, «Gli elenchi originali dei prigionieri della battaglia di Ponza», dins *Atti della Società ligure di storia patria*, 86, Gènova, 1972, ps. 403-446.

[42] Citat per DE MARINIS, Tammaro, «La liberazione di Alfonso V d'Aragona, prigioniero dei genovesi», Separata d'*Archivio Storico per le provincie napoletane*, 73, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1955.

[43] BENITO RUANO, E., «La liberación...», p. 51. Diu RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...,* p. 259, que la trobada entre Filippo i Alfons tingué «un resultado que pasmó a toda Europa: una alianza dirigida a obtener la hegemonía conjunta sobre Italia».

[44] DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti*, ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983.

[45] MACHIAVELLI, Niccolò, *Istorie fiorentine,* dins *Tutte le Opere di Niccolò Machiavelli*, ed. a cura de Mario MARTELLI, Sansoni, Florència, 1971, V.5: «[Alfons] gli dimostrò [a Filippo] quanto ei s'ingannava a favorire Rinieri e disfavorire lui».

[46] PEYRONNET, Georges, «La rivalité entre Alphonse le Magnanime et François Sforza», dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma, 1959, vol. 1, ps. 112-119 (p. 114): «Alphonse sait faire comprendre au Visconti le danger d'être pris entre la France et un prince français à Naples, qui s'appuiaient, de plus, sur Florence, le Pape, Sforza et Vénise, alliée de Florence, contre Milan».

Filippo se sentí impressionat per la personalitat i la forta determinació del jove monarca, i Alfons tingué l'habilitat de convéncer-lo que no podia entronitzar els Anjou a Nàpols «sin que los franceses sojuzgasen primero el estado de Génova y después a toda Lombardía», tal com explicava Jerónimo Zurita.[47] El que s'estava gestant amb aquell pacte, doncs, era la concreció d'un eix polític Milà-Nàpols, el dels grans principats puixants, que fera front a l'amenaça de l'eix Florència-Venècia, el de les repúbliques mercantils aliades dels Anjou. Així és que, a partir de llavors, Filippo Maria Visconti esdevingué el principal aliat del rei Alfons en l'empresa napolitana.[48]

L'inesperat acord entre el duc i el rei causà gran malestar a Gènova. Els genovesos, liderats per Francesco Spinola i els huit *capitani della Libertà*, s'alçaren en armes contra el poder milanés (27-28 de desembre del 1435), restabliren l'autonomia de la senyoria de Sant Jordi i es posaren a disposició de la duquessa de Lorena, que regia Nàpols en nom del seu marit Renat d'Anjou.[49] El rei d'Aragó, que es trobava aleshores pendent d'embarcar a Portvendres, arribà sense problemes a Gaeta el 2 de febrer del 1436, on celebrà la capitulació de la ciutat, obtinguda el 25 de desembre antecedent per les tropes del seu germà l'infant Pere.[50] El Magnànim establí la seua cort a Gaeta (1436-1443) i, des d'allí, codirigí amb el mateix infant Pere i el príncep de Tàrent les forces que combatien per la seua causa, contra les del *condottiero* Jacopo Caldora, els cavallers francesos de l'absent duc d'Anjou, i els nobles napolitans proangevins. Aquests últims comptaven, a més, amb la benedicció pontifícia i l'ajut inicial d'un exèrcit papal, comandat els anys 1437-1438 pel patriarca Vitelleschi.

Havia començat, doncs, una guerra de conquesta de Nàpols que duraria set anys. Les fites més importants de la contesa foren les següents: l'alliberament de Renat d'Anjou (1437) i la seua vinguda a Nàpols (primavera del 1438); un primer setge infructuós de Nàpols per part d'Alfons (tardor del 1438), interromput bruscament per la mort de l'infant Pere (17 d'octubre);[51] la conquesta d'Acerra, Aversa i Benevento pels proaragonesos, que estretien el cercle sobre la capital (1439-1440); l'aliança de Renat amb el papa Eugeni IV, Florència, Venècia i Gènova, pensada –segons Zurita– «no solo

[47] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 6, p. 101 (XIV.28).
[48] Fou un colp d'escena que, segons PONTIERI, Ernesto, *Alfonso il Magnanimo, re di Napoli (1435-1458)*, Edizioni scientifiche italiane, Nàpols, 1975, p. 42, preparà políticament el camí de l'èxit bèl·lic i diplomàtic del rei d'Aragó.
[49] BASSO, E., «La Corona d'Aragona e la dominazione...», p. 131; OLIGIATI, Giustina, «La Reppublica di Genova nella guerra di successione al Regno di Napoli (1436-1442)», dins MERONI, M. G. - SCHENA, O. (eds.), *op. cit., vol. 3. Comunicazioni*, ps. 643-658 (p. 643).
[50] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 6, ps. 110-113 (XIV.31).
[51] D'un tir de bombarda, als 27 anys d'edat (ibídem, vol. 6, p. 180, XIV.5).

para resistirle [a Alfons] en la conquista de Nápoles, pero para echarle de Italia»;[52] la promesa de matrimoni entre Blanca Maria Visconti, filla del duc de Milà, i el capità Francesco Sforza, que combatia a les ordres del duc d'Anjou (1440);[53] la victòria en batalla campal del rei d'Aragó a Troia (10 de juliol del 1441),[54] acte preliminar que donà pas al segon setge de Nàpols (novembre del 1441); la caiguda de Pozzuoli, Torre del Greco i Sorrento a mans d'Alfons V; l'entrada d'homes per l'aqüeducte[55] i l'obertura d'una bretxa a la muralla de Nàpols (1 de juny del 1442), fets que afavoriren la capitulació de la ciutat i la fugida del rei Renat (2 de juny); la batalla de Carpenone (28 de juny), on Alfons hagué de véncer el *condottiero* Antonio Caldora, que l'havia traït; la presa dels reductes que Sforza conservava a l'Abruç (Abruzzo) i la submissió dels senyors proangevins de Calàbria (1442), fets en els quals destacaren el virrei dels Abruços, Ramon Boïl, i el *condottiero* Niccolò Piccinino, i l'entrada triomfal del rei a Nàpols (26 de febrer del 1443), una vegada assegurat el domini de tot el país.[56]

L'endemà de la mort de l'infant Pere, en la tardor del 1438, Alfons el Magnànim tenia clar que ja no tornaria més als seus «regnes e terres de ponent», malgrat la insistència constant dels orfes vassalls de terres hispàniques, «als quals [...] lo dit senyor rey ha totalment denegat complaure, per no torbar l'empresa de aquest reyalme»: el de

[52] Ibídem, vol. 6, p. 235 (XV.5).

[53] El matrimoni, compromés de paraula des del 1432, se celebraria a Cremona el 1441.

[54] Per als episodis bèl·lics, seguim el relat de Jorge SÁIZ, *Caballeros del rey...*, *op. cit.,* que xifra les forces del rei d'Aragó (3/4 parts, italians; la resta, cavallers ibèrics) en 2.000 infants i uns 9.400 cavalls (3.232 «llances»). Les dirigien el príncep de Tàrent, Giovan Antonio Orsini; el rei (l'exèrcit reial), i els *condottieri* Antonio i Raimondo Caldora.

[55] Un obrer de vila traïdor a la causa de Renat facilità l'entrada dels assetjants pels conductes d'aigua, un mètode d'incursió que ja havia provat amb èxit, segles arrere, el bizantí Belisari, segons PICCOLOMINI, Enea Silvio (papa Pío II), *La Europa de mi tiempo (1405-1458)*, trad. i ed. de Francisco SOCAS, Universitat de Sevilla, Sevilla, 1998, p. 254.

[56] Sobre aquest episodi triomfal, programada en part pels humanistes Antonio Beccadelli *il Panormita* i Lorenzo Valla, s'ha escrit molt. Vegeu, si de cas, la revisió de fonts que fan DOMENGE MESQUIDA, Joan, La Gran Sala de Castelnuovo. Memòria de l'*Alphonsi regis triumphus*, dins COLESANTI, Gemma Teresa (ed.), *Le usate leggiarde. I cortei, le cerimonie, le feste e il costume nel Mediterraneo tra il XV e XVI secolo. Atti del convegno (Napoli, 14/16 dicembre 2006)*, Centro francescano di studi sul Mediterraneo, Montella, 2010, ps. 290-338; MASSIP, Francesc, «De ritu social a espectacle del poder: l'entrada triomfal d'Alfons el Magnánim a Nàpols (1443), entre la tradició catalana i la innovació humanística», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1859-1892; reed. dins *A cos de rei. Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Cossetània, Barcelona, 2010, ps. 121-147, i ADDESSO, Cristiana Anna, *Teatro e festività nella Napoli aragonese*, Leo S. Olschki («Biblioteca dell'*Archivum romanicum*», 400), Florència, 2012, ps. 34-37; CAPILLA ALEDÓN, Gema Belia, «La conmemoración de una victoria, la celebración de un triunfo: Alfonso V el Magnánimo, Antonio Beccadelli y su *Alfonsi Regis Triumphus* (Manuscrito 445 de la Biblioteca Histórica de la Universidad de Valencia)», dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 7, València, 2016, ps. 21-41; ed. electrònica <http://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/8087/8068>; DELLE DONNE, Fulvio, *Alfonso il Magnanimo e l'invenzione dell'umanesimo monarchico. Ideologia e strategie di legitimazione alla corte aragonese di Napoli*, Istituto storico italiano per il medioevo («Quaderni della Scuola di studi medievali. Fonti, studi e sussidi», 7), Roma, 2015, ps. 117-144.

Nàpols, el *Reame* d'Itàlia per antonomàsia. Quan Berenguer Mercader rebé instruccions del secretari Arnau Fonolleda, el 21 de desembre del 1438, per a la seua ambaixada milanesa, se li comunicà que havia d'insistir al duc Filippo en aquesta idea.[57] Perquè, encara que el mateix monarca escrivia a la reina Maria amb falses promeses de tornar algun dia a «nostres regnes de part dellà» (14 de març del 1443),[58] ell era conscient i sabedor que els *regna occidua* o «les parts dellà» la mar tenien un menor pes demogràfic i financer que «les parts deçà». Segons Antoni Furió, la Corona d'Aragó comptava llavors amb uns 2,2 milions d'habitants (aproximant-se, per exemple, als 2,5 milions d'Anglaterra), però la distribució poblacional era molt desigual. El regne de Nàpols comptava més o menys amb 1 milió d'habitants, Sicília amb 400.000, Catalunya amb 300.000, València i Sardenya amb 200.000 cada regne, Mallorques (les Balears) amb uns 50.000. Les ciutats més poblades eren Nàpols i València, amb 60.000 habitants; Barcelona, amb 25.000; Palerm, amb 35.000, i Saragossa, amb 20.000.[59] Demografies a banda, cal tenir en compte que els regnes d'Occident eren heretats; el d'Itàlia, en canvi, l'havia conquerit el rei heroicament: era el «siti perillós» del seu triomf i del seu poder. A més, els altres estats els heretaria el seu germà Joan, rei de Navarra, per disposició testamentària del pare. El regne de Nàpols l'heretaria el seu fill Ferran: el fundador d'una nova dinastia al bell mig de la Mediterrània.

Al trasllat de la cort catalanoaragonesa a Nàpols (febrer-març)[60] i al parlament celebrat amb els grans barons terratinents del reialme (4 de juny del 1443),[61] seguiren els contactes amb Renat d'Anjou per a signar una pau o treva indefinida (el mateix mes de juny)[62] i amb la Santa Seu, per a obtenir la legitimació jurídica i espiritual d'aquella coronació *de facto.* Val a recordar que el papa de Roma s'arrogava des de feia segles la sobirania nominal sobre el regne de Nàpols. Els reis napolitans havien de ser reconeguts

[57] ACA, Cancelleria reial, reg. 2694, f. 134v; citat per AMETLLER VINYAS, Josep, *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV; obra póstuma de José Ametller y Vinyas, revisada y dada a luz por Jaime Collell*, P. Torres, Girona, 1903-1904, vol. 3, p. 596.
[58] SOLDEVILA, Ferran, «La reyna Maria, muller del Magnànim», dins *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10 («Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques»), Barcelona, 1928, ps. 213-347 (p. 254).
[59] FURIÓ, Antoni, «Alfons el Magnànim i la Corona d'Aragó del seu temps», dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2009, ps. 151-162 (p. 160).
[60] La dada demogràfica l'ofereix FENIELLO, Amedeo, «Tracce dell'economia catalano aragonese a Napoli», dins *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medioevo*, 114, 2012, ps. 181-197 (p. 182).
[61] ZURITA, *Anales...,* vol. 6, p. 255-257 (XV.10).
[62] RYDER, Alan, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State,* Clarendon Press, Nova York – Oxford University Press, Oxford, 1976; trad. com *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1987; reed. el 2008, p. 46.

pel pontífex si volien regnar-hi legítimament. I encara que el rei d'Aragó havia començat a titular-se 'rei de les Dues Sicílies' («Rex utrius Sicilie») i usava un segell d'or amb la llegenda «Alfonsus, Dei gratia rex Aragonum, Sicilie citra et ultra»,[63] no era rei encara de dret. El papa Eugeni IV, que havia donat suport inequívoc al duc d'Anjou, pactà ara i acceptà la investidura d'Alfons d'Aragó com a legítim sobirà (acord de Terracina, 14 de juny del 1443)[64] i que el seu successor fóra el bastard Ferran,[65] l'únic fill mascle del rei (15 de juliol del 1444).[66] En contraprestació, Alfons el Magnànim ajudà Eugeni a recuperar per al patrimoni de l'Església Romana la Marca d'Ancona, ocupada militarment pel *condottiero* Francesco Sforza. L'1 d'abril del 1445 es posà fi al procés de negociació i reconciliació entre la Corona d'Aragó i la Santa Seu, amb la ratificació definitiva pel papa de la butla d'infeudació del regne de les Dues Sicílies. Aquesta data, com afirma Vicente A. Álvarez, «ponía fin a un prolongado enfrentamiento entre el monarca aragonés y el pontificado».[67]

La guerra de les Marques (1444-1446),[68] on els súbdits del duc de Milà i el rei d'Aragó lluitaven contra el gendre –i enemic– del Visconti, començà el 25 de juny del

[63] El títol començà a usar-lo oficialment en el Parlament napolità del 1443, i estrenà aleshores aquest segell amb el qual marcava els documents més importants. Vegeu SÁNCHEZ PRIETO, Ana Belén, «La intitulación diplomática de los Reyes Católicos: un programa político y una lección de historia», dins *III Jornadas Científicas sobre documentación de la época de los Reyes Católicos*, Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas - Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2004, ps. 273-301 (p. 284).

[64] El tractat es negocià a Siena, actuant de delegat papal el cardenal camarlenc d'Aquileia, amb plena potestat (5 d'abril del 1443). Després d'obtenir Alfons el vist i plau del duc de Milà (7 de maig), el purpurat el ratificà durant una visita a Terracina, el 14 de juny, i redactà l'esborrany de la butla d'infeudació que, el 15 de juliol, el papa Eugeni segellà a Siena. El 13 de desembre del 1443, finalment, donà per vàlida l'adopció d'Alfons feta per Joana II, i invalidà les altres. Vegeu ZURITA, J., *Anales...,* vol. 6, ps. 279-280 (XV.18); ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, «Alfonso V, rey de Nápoles: regulación de la sucesión y reconciliación con tel pontificado», dins *Relaciones de la Corona de Aragón con los estados cristianos peninsulares (siglos XIII-XV). XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 1997, vol. I-5, ps. 509-522 (p. 514).

[65] Legitimat com a fill seu per privilegi reial datat el 17 de febrer del 1440. Vegeu SANLLEHY GIRONA, Carles, marqués de Caldes de Montbui, *Los descendientes legitimados de Alfonso el Magnánimo en el trono de Nápoles*, Tipogr. de «La hormiga de oro», Barcelona, 1951, p. 28. Pel 1441, Alfons expressa ja la voluntat de ser succeït a Nàpols pel fill. El 2 de març del 1443, Ferran fou jurat com a successor al tron per 125 barons reunits en parlament. A l'endemà, fou investit duc de Calàbria i rebé el cercle d'or al cap i el *vexillum* de mans del pare, seguint la tradició regnícola. El 17 de febrer del 1442, el rei confirma la seua legimitació com a fill i successor, ratificada per butla d'Eugeni IV el 14 de juny del 1444 (renovada el 27 d'abril del 1449 per Nicolau V). El 18 de maig del 1445, se celebrà una cerimònia d'investidura del príncep com a hereu de la corona per un llegat pontifici. Vegeu SENATORE, Francesco, «Parlamento e luogotenenza generale. Il regno di Napoli nella Corona d'Aragona», dins SESMA MUÑOZ, Ángel (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de 2008)*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del ÁLVAREZ PALENZUELA, V. Á., Alfonso V, rey de Nápoles: regulación..., p. 520.

[66] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 6, p. 305 (XV.26).

[67] ÁLVAREZ PALENZUELA,, V. Á., «Alfonso V, rey de Nápoles: regulación...», p. 520.

[68] La rendició oficial de Sforza se signà ja en la primeria del 1447, segons PEYRONNET, G., «La rivalité...», p. 114.

1444, quan el rei eixí amb totes les seues tropes de Gaeta cap al nord.[69] Tanmateix, la campanya s'hagué d'interrompé entre octubre del 1444 i març del 1445:[70] la rebel·lió a Calàbria del magnat Antonio di Centelles-Ventimiglia obligà el rei a sotmetre per la força les fortaleses rebels d'aquella península. Per la seua banda, Gènova decidí iniciar relacions amistoses amb el rei d'Aragó (juny del 1443). L'acostament suscità els recels del Visconti (juliol del 1443-1444), que no veia amb bons ulls l'amistat entre el Magnànim i els Adorno genovesos (1444-1447).[71] El duc respongué a la intromissió en la seua àrea d'influència establint converses de pau i amistat –sense consultar Alfons– amb Venècia, Florència i el seu díscol gendre, senyor de la Marca; converses que al remat no quedaren en res. El d'Aragó envià a Milà Ferrer Ram, protonotari de la cancelleria (20 de març del 1444), per a posar en evidència al duc que, «olvidada la fe y devoción y buen amor que el rey le tenía, y desconfiando de lo que no debía, se había confederado con venecianos y florentines, mostrando en todo querer favor y ayudar al conde Francisco,[72] juntamente con ellos [...], que desto estaba el rey muy alterado».[73] Segons Alan Ryder, el Magnànim s'esforçà contínuament pels anys 1443-1447 a mantenir activa l'aliança entre Milà i Nàpols, i ho aconseguí meritòriament «se si considera l'infinita pacienza e la consumata perizia diplomatica necessaria per trattare con Filippo Maria Visconti, un uomo ipersensibile, sospettoso e squilibrato».[74] D'aquesta confederació principesca –una iniciativa antiveneciana– participaven activament i interessadament els Este, marquesos de Ferrara, lligats per vincles matrimonials amb els Trastàmara de Nàpols des del 1444.[75]

Restablit finalment l'eix de confiança mútua Milà-Roma-Nàpols, el rei Alfons caigué víctima d'una greu i severa malaltia. Tant és així que el 5 d'abril del 1444

[69] SUMMONTE, Giovanni Antonio, *Dell'historia della città e regno di Napoli*, Antonio Bulifon, Nàpols, 1675, vol. 3, ps. 22-23.

[70] MAZZOLENI, Jole (ed.), *Fonti aragonesi, a cura degli archiviste napoletani. Testi e documenti di storia napoletana pubblicati dall'Accademia Pontaniana, 1957-1983, serie II, vol. 1. Il registro «Privilegiorum summariae» XLIII (1421-1450). Frammenti di cedole della tesoreria di Alfonso I (1437-1454)*, Accademia Pontaniana, Nàpols, 1957, p. XXXVII.

[71] La senyoria genovesa es declarà nominalment «vassalla» del rei d'Aragó el 7 d'abril del 1444, i els partidaris del dux Rafael Adorno –enfrontats amb els Campofregosi– manifestaren fins i tot «que alzarían las banderas reales de Aragón» (26 de setembre del 1444). Vegeu ibídem, vol. 6, p. 298 (XV.24) i 309 (XV.28); PONTIERI, Ernesto, «Alfonso V d'Aragona nel quadro della politica italiana del suo tempo», dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 245-307 (p. 296).

[72] Comte d'Ariano Irpino, des del 1417. Seria després també comte de Cremona i Pavia.

[73] ZURITA, J., *Anales...,* vol. 6, p. 299 (XV.25).

[74] RYDER, Alan, «La politica italiana di Alfonso d'Aragona (1442-1458)», dins *Archivio storico per le province napoletane*, 77, Nàpols, 1959, ps. 43-106, i 78, 1960, ps. 235-294 (ps. 54-55).

[75] La proposta de casament oferida pel marqués Leonello d'Este el 9 de gener del 1443, amb la filla major d'Alfons, la bastarda Maria d'Aragó, arribaria a bon terme l'any subsegüent. Vegeu ibídem.

s'estengué per Nàpols el rumor que havia mort. Es produïren aldarulls urbans contra els *catalani* i alguns barons es prepararen –fins i tot el príncep de Tàrent– per si calia protagonitzar una possible rebel·lió. Restablida providencialment la salut del monarca (el dia 11), cessaren els avalots. Alfons s'adonà llavors del caràcter del *baronaggio* napolità i de les dificultats que comportaria la seua successió al tron pel bastard Ferran. Raó per la qual renuncià a casar-lo amb una infanta francesa –ja havia enviat, de fet, Guillem-Ramon de Montcada a París, a negociar esposalles–[76] i s'inclinà per la neboda i hereva del príncep de Tàrent, Isabella di Chiaromonte (àlies Orsini-Del Balzo). Amb aquesta aliança, no sols aconseguiria mantenir la «fidelitat» del primer baró del reialme –que posseïa una tercera part del territori–, sinó també agregar en un futur les terres del magnat al patrimoni reial, a fi de reforçar l'autoritat monàrquica.

1.2. La successió de Milà i el laberint de la política italiana

Del 2 d'abril del 1445 data un conegut memorial atribuït a Borso d'Este, germà del marqués de Ferrara, on s'aconsella Alfons d'Aragó dedicar esforços diplomàtics que ajuden a preparar la possessió de la Llombardia. Filippo Maria Visconti era vell, no tenia descendència legítima, i els milanesos difícilment acceptarien que el succeïra la seua filla bastarda, casada amb un fill i nét de personatges de sang innoble, com era Francesco Sforza. A més a més, fóra quina fóra la disposició testamentària del duc, aquesta no seria acceptada, i el domini sobre el ducat l'obtindria aquell sobirà que reunira més poder i major habilitat política.[77] Segons ell, era convenient –també per als Este de Ferrara– que la Corona d'Aragó posara tots els seus esforços per a esdevenir senyora de Milà. Així ho explica l'historiador Ernesto Pontieri:

> Secondo il Borso, il duca di Milano non sarebbe vissuto più di quattro anni, al massimo sei. Questi era «molto malvoluto dali suoi subditi, perché nel vero lui sempre gli ha tenuti in guerre, le quali non possono essere senza tribulatione e spexe et destructione de li loro subdicti»; di conseguenza, essendo i Visconti «in Lombardia mal volsuti et odiati como diavoli», era da presumere che ogni deliberazione di Filippo Maria in merito alla successione rimarrebbe inosservata: sarà suo successore «chi harà posanza». Non vedeva, la casa d'Este, «chel sia

[76] Concretament, en gener del 1444. Vegeu ZURITA, J., *Anales...,* vol. 6, ps. 304-305 (XV.26).
[77] JAVIERRE MUR, Aurea, «Alfonso V de Aragón y la República Ambrosiana (1447-1450)», dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 156/2, Madrid, maig-agost 1965, ps. 191-269 (p. 192).

potentia ale parte de Italia che meglio et più facilmente», bel re di Napoli, «possa intrare [...] in questo stato et signoria del duca, et ottiniralo et goderalo pacificamente». Egli era ben voluto in Lombardia e gli Estensi gli erano fedelissimi alleati: raggiunta la tale meta, Alfonso poteva dire «de havere la migliore parte de Italia; perché la è epsa».[78]

El conseller identificava els principals rivals a tenir en compte: Savoia, potència de segona fila; Venècia, odiada a mort pels milanesos, i Francesco Sforza, per la seua «cupidità di farsi grande» i per haver-se casat amb Bianca Maria, la filla del duc. Aquest últim, insistia l'anònim informador, tenia més enemics que amics a Milà, i els milanesos sempre preferirien obeir un rei d'acreditada magnanimitat i noble nissaga, que no un tirà de novell encuny, una «persona de vile sangue et conditione». A més a més, l'ocupació de la Llombardia pel rei de Nàpols seria la via que portaria el rei d'Aragó «ad essere re de Italia en curto tempo».[79] El *Rex Italicus* –titulació monumental que exhibeix l'arc de triomf de Castel Nuovo– passaria a ser, doncs, el *Rex Italiae.* La propostà agradà al rei Alfons. Tant és així que, al cap de pocs dies (22 d'abril del 1445) comissionà el mateix Borso perquè s'entrevistara amb Leonello d'Este sobre la necessitat de reforçar l'aliança amb el Visconti contra l'Sforza, amb vistes al previsible desenllaç –com advertia el ferrarés– d'un ducat de Milà vacant en dates pròximes.[80]

El conflicte successori llombard, pronosticat per Borso d'Este, no trigaria gens a desencadenar-se. L'estiu del 1446, alhora que Aragó i els Estats Pontificis recuperaven el control de la Marca d'Ancona, començava l'enèsima guerra entre Milà i Venècia, que es disputaven les terres intermèdies entre ambdós estats. Els venecians, recolzats per Florència, avançaren perillosament sobre Milà, i el rei Alfons es véu obligat a organitzar una expedició per a salvar Milà (octubre del 1446). En principi, la intenció del rei era la d'envair la Toscana i pressionar Florència per tal que abandonara la lliga amb Venècia, tot i que no es descartava una ocupació militar de Milà i la Llombardia. L'expedició militar (7.500 homes a cavall, 4.000 infants i 3.000 persones més de seguici), dirigida

[78] PONTIERI, Ernesto, «Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese», dins *Storia di Napoli. Volume quarto. Tomo primo*, Società Editrice Storia di Napoli - Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols, 1974, ps. 1-230 (p. 136), que cita el memorial a partir de l'edició de FOUCARD, Cesare, «Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444», dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757 (p. 740).
[7979] Ibídem.
[80] JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», p. 192.

personalment pel rei, es prolongaria des de la primeria de novembre del 1446 fins al 14 de novembre del 1448, data del retorn d'Alfons a Nàpols.[81]

Uns 2.500 homes a cavall comandats per Ramon Boïl s'avançaren fins a Milà, ja en la tardor del 1446, per a ajudar el duc milanés. La resta de la cavalleria, uns 5.000 homes, acompanyava el rei pel centre d'Itàlia, i cooperava amb el cardenal d'Aquileia, Luigi Scarampo, en la defensa dels Estats Pontificis enfront de Sforza. Estant el Magnànim a Presenzano, el 15 de novembre del 1446, insistia al duc sobre la necessitat de pactar una pau amb Venècia, Florència i Sforza, a fi de preservar la Marca per a l'Església i garantir el manteniment de l'eix Milà-Nàpols.[82] D'acord amb el seu caràcter de monarca prudent –segons Ochoa Brun, Alfons preferia «mejor no exponerse a perder que ganar en demasía»–,[83] el rei d'Aragó romangué acampat durant huit mesos a Tívoli, prop de Roma (8 de gener-agost del 1447), per a poder així vigilar la Santa Seu, amenaçar Florència, negociar amb l'Sforza i reconfortar el Visconti.

Mentrestant, Filippo Maria, que sentia com s'acostava la fi dels seus dies, donà instruccions al claver de Montesa Lluís Despuig, representant del rei d'Aragó a Milà, per tal d'oferir el ducat al Magnànim, i assegurar que aquest el succeïra. Alfons respongué així a l'oferta el 25 de juny del 1447: «Vist lo dit senyor [rei] com lo dit il·lustríssimo duch, ab gran liberalitat, se offer donar e acomanar tot lo regiment e govern de tot son stat al dit senyor, e axí en la gent d'armes, administració de la justícia, com recepció de entrades, protecció e regiment de les fortaleses, ciutats e pobles (exceptats los castells de Porta Jovis e lo de Pavia, ab la ciutat), regraciant-li tanta liberalitat, no per ambició, mas per la bon·amor que li porta, com fill deu vers son pare». No obstant això, prendria possessió del ducat per mitjà d'un apoderat, perquè «no ha manera de present de personalment acceptar lo dit càrrech». Raó per la qual comissionava Despuig per a prendre'n possessió, de manera coordinada amb mossén Boïl, comandant de les tropes del rei d'Aragó a la Llombardia.[84] La novetat fou coneguda i interpretada així a Nàpols, segons les memòries de Loise de Rosa: «Mandò

[81] Segons GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V*..., ps. 236-257, el primer document datat a Nàpols és del dia 15 de dit mes, però la dedicatòria a Alfons del poema al·legòric de Lleonard de Sors, *La nau,* ens recorda que l'arribada a Castel Nuovo fou precisament el dia anterior, el 14 de novembre. Vegeu RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana. vol. 3. Part Antiga*, Ariel, Barcelona, 1984 (4a ed.), p. 410.

[82] ACA, Cancelleria reial, reg. 2699, f. 52.

[83] OCHOA BRUN, Miguel Ángel, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995-2000, vol. 2, ps. 168-169.

[84] JAVIERRE MUR, Aurea, «Aportación documental a las relaciones entre Alfonso V de Aragón y el Ducado de Milán», dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 1955). Actes i comunicacions*, Palma, 1959, vol. 1, ps. 95-111 (doc. 3, ps. 104-107).

[Filippo Maria] allo re de Raona che le mandasse uno suo fidado, ca le voleva assenare lo ducato prima che moresse. E fecello: guarda, guarda, quanta magnanimità!»[85] Un altre analista contemporani, Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) s'admirava de com havia passat Alfons de ser un captiu o presoner del duc Visconti de Milà el 1435, a esdevenir ni més ni menys que l'hereu del ducat: «Sed maius est et admiratione, stuporque dignus, quod [Alphonsus] praelio navali a Genuensibus superatus, et in Philippi Mediolanensium ducis captivitatem adductus, mox liberatus, potentissimo regno potitus est, et a victoribus victor tributum accepit, et adeo erga Philippum gratus inventus est, ut ab illo superum voluntate haeres sit nuncupatus».[86]

En les setmanes següents, es desencadenà la crisi successòria, quan la malaltia del duc s'agreujà i es produí el traspàs (13 d'agost del 1447). La vespra de la seua mort, segons el seu secretari i biògraf Pier Candido Decembrio, Filippo Maria havia expressat davant notari el seu desig de llegar el ducat a Alfons: «poco prima di morire fece il nome di re Alfonso, dichiarandolo l'erede che lui s'era dato, con solenne testamento».[87] El 14 d'agost, de Milà estant, Antonio Guidoboni comunicava així la notícia a Sforza: «l'amicho è spazato, cum alchuna ordinatione facta in modo de codecillo [...]. E fece re d'Aragona erede de tutto, non facta mentione di M. B. [madonna Bianca], né de la moglie, né d'altri».[88] La historiografia *sforzesca*, a partir del 1450, tractaria de silenciar i de negar –com és lògic– l'existència d'aquest darrer testament; tot i la insistència de la historiografia napolitana (Antonio el Panormita, Bartolomeo Facio...) o la contundència de testimonis cronístics i documentals coetanis,[89] exhumats per historiadors com Jerónimo Zurita,[90] Francesco Cognasso,[91] Aurea Javierre Mur o Ernesto Pontieri.[92]

[85] DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France,* ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice («Testi e documenti di letteratura e di lingua», 19), Roma, 1998, vol. 2, p. 540.

[86] PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia,* Tipogr. de Henrich Petri, Basliea, 1551; reed. 1571, p. 471; citat per OCHOA BRUN, M. A., *Historia de la diplomacia...*, vol. 2, p. 170, n. 507.

[87] DECEMBRIO, P. C., *Vita di Filippo...*, p. 128.

[88] DU FRESNE (marquis de Beaucourt), Gaston-Louis-Emmanuel, «Un chapitre d'histoire diplomatique au XVe siècle: L'entreprise de Charles VII sur Gènes et sur Asti (1445-1447)», dins *Revue des questions historiques*, any 22, vol. 42, París, 1887, ps. 321-352 (p. 349, n. 5).

[89] El veterà cortesà napolità DE ROSA, Loise, *Ricordi...*, vol. 2, p. 545, ens transmet la versió sobre l'afer successori que circulava a Nàpols. Segons ell, Filippo Maria ja havia concebut el 1435 la idea de ser succeït en el ducat pel rei d'Aragó. Finalment, el 1447 «ly prisure foro chiste: re Alfonso, con tutty ly singniure de sette riame che teneva lo re Alfonso, et donolle [el duc de Milà] lo ducato de Milana po' la morte soa». Per la seua banda PICCOLOMINI, E. S., *La Europa de mi tiempo...*, *op. cit.*, en la tardor del 1446, quan tothom abandonà Visconti, Alfons d'Aragó li fou fidel i el recolzà fins al darrer moment. El duc el volgué compensar deixant-li en herència el ducat, però Alfons «emprendió el viaje demasiado tarde». Filippo morí «después de haber dejado heredero precisamente a Alfonso» (p. 190), però es proclamà la república i «el testamento de Felipe fue hecho pedazos» (p. 191). Apunta al jurisperit Giorgio Lampugnani com la persona que, personalment, esgarrà el testament del duc difunt (p. 195).

[90] ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 379 (XV.48).

Segons Alan Ryder, el testament de Filippo Maria Visconti pot llegir-se com la lògica conclusió dels últims errors polítics del voluble testador:

> Come Alfonso, e in parte sotto il suo influsso, il Duca si era convito che gl'interessi di Milano erano meglio serviti da un'alleanza con il Reame di Napoli; da ciò egli aveva tratto la falsa conclusione che fosse possibile dare ad entrambi gli Stati un unico capo. Prescindendo dall'antipatia tra le due regioni e dall'avversione degli Italiani per i Catalani, le forze internazionali che gravitavano intorno a Napoli e Milano erano così potenti, che solo un governante con posizione eminente in Europa poteva includere entrambe nei suoi domini.[93]

Comsevulla que siga, el rei Alfons, molt més prudent i millor estrateg que no el seu corresponsal i donador el duc Filippo Maria, es mostrava força indecís i dubitatiu, diplomàticament ambigu. En agost del 1447 tornava a enviar Lluís Despuig a Milà amb una renúncia a l'oferta de Filippo Maria –just quan aquest ja estava de cos present– justificada per la necessitat de no provocar el recel de Sforza,[94] que aspirava a heretar el ducat i que semblava l'únic aliat de Milà i Aragó capaç de detenir l'avanç venecià. Alhora escrivia Alfons a la reina Maria (18 d'agost del 1447), comunicant-li que anava «ab totes les nostres gents d'armes per cavalcar en persona al socors del [...] duch de Milà».[95] Pocs dies després, tindria notícia de la mort de Filippo.

Mentrestant, el mateix dia de la mort del duc, el 13 d'agost, Ramon Boïl i el *condottiero* Carlo Gonzaga (que comandava 1.000 cavallers i 200 infants al servei del ducat) alçaren les senyeres del rei d'Aragó al castell de Porta Giove. El miratge durà poc, tanmateix: el poble de Milà es revoltà contra els estrangers (14 d'agost); assaltà el monestir de Sant'Ambrogio per apoderar-se dels cavalls i dels béns de la tropa catalanoaragonesa, i proclamà la República Ambrosiana (1447-1450). Gonzaga, comprensiblement, es posà al servei del nou govern oligàrquic i les tropes d'Alfons es veren obligades a abandonar provisionalment Milà. Amb tot, el monarca foraster –el «re de Raona» i els seus «catalani»– s'havia endinsat ja, indefectiblement, en el laberint d'intrigues de la política italiana del *Quattrocento*. Fou aleshores quan Alfons d'Aragó,

[91] COGNASSO, Francesco, *I Visconti*, Dall'Oglio editore, Milà, 1966, p. 400.
[92] Segons RYDER, A., «La politica italiana...», ps. 257, l'any 1745 es publicà un extracte del testament de Filippo Maria, encara que el document sencer no s'ha conservat transcrit.
[93] Ibídem, p. 258.
[94] JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», p. 191.
[95] GIMÉNEZ SOLER, A., *Itinerario de Alfonso V...*, p. 247.

relativament despreocupat dels seus afers hispànics, començà a trobar-se plenament aclimatat «en esta nuestra Italia», com es llig en una carta del 1447.[96]

Beccadelli (*De dictis*, III,6) explica que, no obstant l'afermament del nou règim comunal milanés, Alfons, que s'havia mostrat «consternatus» per la mort –esperada, però imprevista– del duc, estava decidit a prendre possessió d'una herència que considerava legítima. Aquesta era, si més no, la versió oficial, com diu Ryder, «secondo cui il Re desiderava accetare l'eredità milanese e marciare verso la Lombardia».[97] De fet, la notícia de la mort del duc obligà Alfons a deixar Tívoli i a fer-se present a la Toscana, amb vista a dissuadir Florència de col·laborar amb Venècia. També resulta significatiu que, en octubre del 1447, el rei ordenara el secretari Joan Olzina la còpia d'una butla d'investidura del pontífex Eugeni IV que legitimava una possible operació d'ocupació militar i presa de possessió de Milà i la Llombardia.[98] Tanmateix, la inestabilitat política a la capital llombarda –segons el que escrivien a Barcelona els emissaris catalans presents al campament reial (23 d'octubre)– feia improbable una incorporació immediata de la senyoria milanesa a la Corona d'Aragó. S'estaven buscant, alternativament, noves aliances per a frenar Venècia i urgia fer efectiva ja la campanya contra Florència, encetada, de fet, en novembre.[99] Arribat el mes de desembre del 1447 i consolidada la República Ambrosiana, el rei Alfons optà per no intervenir directament i oferí a l'oligarquia milanesa el seu protectorat: ara ja els escrivia, no com un hereu reivindicatiu, sinó com el «defensor» de la llibertat milanesa.[100]

La feblesa militar i la divisió en partits de la flamant república, amenaçada per l'exèrcit venecià, havien facilitat la proliferació de pretendents a l'herència de Filippo Visconti. L'emperador electe d'Alemanya i «rei de Romans», Frederic III, al·legava per mitjà del seu llegat, el jurista Piccolomini (futur Pius II), haver recuperat la titularitat eminent i el mer imperi del feu, ja que, per haver mort el duc sense descendència legítima, el ducat retornava a mans seues per a adjudicar-lo a qui li plaguera. Alfons jugava diplomàticament aquesta carta, per si de cas, reivindicant per a ell, el 1447, no sols el ducat, sinó també el vicariat imperial de la Llombardia: un títol antic i més que res nominal, que l'autoritzava a sotmetre el nord d'Itàlia en nom de l'Imperi.[101] A la

[96] Vegeu DUPRÉ-THESEIDER, E., «La politica italiana...», p. 14.
[97] RYDER, A., «La politica italiana...», p. 258, n. 1. Opinava el mateix JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», p. 195.
[98] JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», ps. 204-205.
[99] RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 343-344.
[100] RYDER, A., «La politica italiana...», p. 260.
[101] PONTIERI, E., «Dinastia, regno...», ps. 141-142.

recerca de legitimació pontifícia i imperial, s'afegia el suport que «la parte Guelfa» –el partit oligàrquic–[102] li oferia internament, a la mateixa ciutat de Milà.

Tanmateix, uns altres pretendents es mostraven a l'aguait. El duc Charles d'Orleans, fill de Valentina Visconti (germana major de Filippo Maria), reclamava per a ell l'heretat de l'oncle difunt, i arribaria a envair la Llombardia –sense cap èxit– amb un exèrcit francés. Per la seua banda, la senyoria de Venècia, sense cap dret sobre el patrimoni ducal, ocupava la meitat oriental del domini Visconti i amenaçava amb annexar-se, *armata manu*, la senyoria sencera. El jove duc Lluís I de Savoia, a més, tractava d'aprofitar la influència de la duquessa viuda, la seua germana Maria de Savoia i Borgonya, per a postular la seua candidatura a duc. Per si fóra poca la concurrència, el conspirador delfí Lluís de França i el duc Renat d'Anjou, comte de Provença i enemic acèrrim d'Alfons, conspiraven per ocupar Gènova i envair des d'allí la Llombardia. I no es descartava que el poderós rei Carles VII de França, que mantenia una excel·lent relació diplomàtica amb el d'Aragó, accedira a donar-los suport. Per la seua banda, Leonello d'Este, marqués de Ferrara, a canvi de donar suport a Alfons, podia participar també activament del botí territorial. Finalment, entrava en joc Francesco Sforza, marit des del 1441 de Bianca Maria Visconti, filla bastarda i única descendent viva de Filippo Maria. L'animós *condottiero* es presentava –no tant per raons de sang com de prestigi militar– com l'únic capaç de derrotar Venècia, governar amb la seua muller el ducat del sogre, i garantir així la continuïtat de la nissaga dels Visconti.[103]

Les complicacions de l'empresa de Milà obligaren el rei d'Aragó, en desembre del 1447, a replantejar-se l'estratègia, «sin quedarse más atrás ni aventurarse más adelante de lo recomendable», en paraules d'Ochoa Brun.[104] En lloc d'aventurar-se i perdre's en el perillós laberint milanés, el rei preferí atraure's –si era possible– Sforza al seu costat, per a frenar Venècia i per castigar ell, directament, la república florentina amb les seues tropes. Zurita veu en la *condotta* de 2.000 genets i 1.000 infants acordada per Lluís Despuig amb Francesco Sforza al servei d'Aragó i Milà una mena de claudicació d'Alfons, que –amb l'evolució dels esdeveniments– afavoriria l'accés a la corona ducal de l'Sforza: «el rey venía en ello con que el conde quedase su vasallo por razón de aquel

[102] L'oligarquia mercantil i financera, «güelfa» i filoaragonesa, desplaçaria del poder la noblesa, «gibel·lina» i sforzesca, en la tardor del 1448, però el desplaçament es faria més evident arran de les eleccions de Cap d'Any del 1449. Vegeu MARTINES, Lauro, *Power and Imagination. City-States in Renaissance Italy*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1988 (1a ed., 1979), ps. 140-147.
[103] Per a una major comprensió de la situació, vegeu COGNASSO, Francesco, *Il ducato visconteo e la Repubblica Ambrosiana (1392-1450)*, Fondazione Treccani degli Alfieri per la Storia di Milano («Storia di Milano», 6), Milà, 1955, ps. 380-448.
[104] OCHOA BRUN, M. A., *Historia de la diplomacia...*, vol. 2, p. 175.

estado y por el condado de Pavía, y fuese obligado al rey al servicio militar, a la usanza del reino».[105] Totes aquestes obligacions no eren sinó paper mullat: Sforza canvià de bàndol maquiavèl·licament durant els mesos subsegüents; humilià militarment Venècia (batalla de Caravaggio, 14 de setembre del 1448); posà setge a Milà i fou acceptat com a duc (1450) per l'oligarquia regent d'una convulsa República de Sant Ambròs.

Els mateixos defensors de la llibertat comunal havien fet ambaixada a Alfons, el 21 de març del 1448, per a demanar la seua protecció sobre Milà. A canvi, li oferien el domini directe de Pàdua, Verona, Vicenza i Treviso, territoris venecians que es proposaven conquerir en cooperació amb els exèrcits del rei d'Aragó.[106] Tanmateix, Alfons es trobava ja immers en una campanya bèl·lica a la Toscana (novembre del 1447-setembre del 1448) que resultaria altament frustrant i decebedora. A més a més, el Magnànim havia passat de reivindicar l'heretat milanesa –opció que els florentins atribuïen a la seua ambició per esdevenir rei d'Itàlia– a presentar-se ara (abril del 1448) com a àrbitre de la situació, «per donar pau e repòs en Itàlia».[107] Així justifica l'humanista Facio la renúncia a intervenir militarment al nord d'Itàlia i a reivindicar Milà, en profit de l'equilibri polític, la pau i la tranquil·litat: «Itaque Mediolanenses a rege in amicitiam ac societatem recepti sunt. Atque in eo Alphonsus aperte ostendit, quamvis ex Philippi testamento mediolanense imperium sibi deberetur, se non tam id expetere quam totus Italiae pacem atque tranquillitatem».[108]

El setge de Piombino (juny-setembre del 1448),[109] es véu dificultat pel medi inhòspit i palúdic del litoral toscà, que provocà malalties en els homes d'armes, i la mort de centenars de cavalls per mancança de pastures.[110] En vista de la situació, Alfons es conformà amb un minso botí territorial –els estratègics presidis toscans de Castelló de Pescara o dels Florentins (Castiglione della Pescaia) i l'illa del Lliri/Giglio (1448-1460)–[111] i se'n tornà a Nàpols. La decisió de retirar-se l'adoptà, concretament, el 10 de

[105] ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 384 (XV.49).
[106] Ibídem, vol. 6, ps. 396-397 (XV.52).
[107] GIMÉNEZ SOLER, A., *Itinerario de Alfonso V...*, p. 252.
[108] FACIO, Bartolomeo, *Rerum gestarum Alfonsi regis libri* [1451-1456], Testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela PIETRAGALLA, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, p. 440.
[109] GIANNONI, Luciano (ed.), *L'assedio di Piombino del 1448*, Archivinform («Nuovi Quaderni dell'Archivio Storico della Città di Piombino», 2), Piombino, 2001.
[110] FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 432-433.
[111] En la tardor del 1460, Ferran I volgué agrair el recolzament de Pius II en la guerra successòria (1459-1465), entre altres coses, fent donació d'aquests presidis al nebot del papa, Andrea Piccolomini. Vegeu PELLEGRINI, Marco, Pio II, dins *Enciclopedia dei papi*, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 2000, ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/pio-ii_Enciclopedia_dei_Papi/> Tanmateix, el governador Juan de Liria, cavaller aragonés traïdor a la causa del Trastàmara, s'avançà i féu venda d'aquestes possessions al senyor de Piombino. Vegeu FORTE, Giovanni, «Di Castiglione della Pescaia e

setembre, i no arribà a Nàpols fins el 15 de novembre. Quan Lluís Despuig, que celebrava llavors a Milà una recent victòria de l'Ambrosiana sobre Venècia, s'assabentà de la retirada (setembre), manifestà la seua profunda decepció al Magnànim, perquè aquest s'allunyava de la Llombardia. El rei li respongué amb promeses d'ajudar des de lluny els milanesos, sense implicar-se en cap batalla llombarda, i amb un adagi improvisat que ho justificava: «Más son las cosas que espantan que las que dañan».[112] En la seua correspondència privada, el monarca tampoc no podia dissimular la seua decepció pel trist resultat de la campanya toscana. El 30 de novembre del 1448, des de Castel Nuovo, escriu a la seua filla Maria, marquesa de Ferrara: «Som juncts en Nàpols ab sanitat e bon stament. E no solament som fora de les congoxes e cura dels camps e armes, mas encara del corrupte e malíssimo ayre de Toscana, e venim en aquest ayre net e clar».[113] Segons una encertada lectura d'Alan Ryder, el rei d'Aragó es mostrava exasperat per la humiliant retirada. De manera que «los sueños de una mayor gloria en Italia, alimentados con adulaciones cortesanas e interesados intrigantes, se habían hecho trizas en los campos de Toscana».[114] Pel mes de febrer del 1449, i amb vora 53 anys d'edat, el monarca conqueridor de Nàpols féu pública la seua relació amorosa amb la napolitana Lucrezia d'Alagno (*ca.* 1430-1479), que l'havia conquerit,[115] i es retirà dels camps de batalla per a gaudir dels plaers terrenals de Torre del Greco.[116] Un dístic del Panormita resumeix la significació d'aquest canvi de rumb en la vida del rei victoriós vençut per l'amor: «Quantum Rex proceres, quantum sol sidera vincit, / Tantum

del presidio aragonese dal 1447 al 1460», dins *Bollettino della Società Storica Maremmana*, 1934 (ps. 13-43) i 1935 (ps. 3-62); reed. com separata, Grosseto, 1935; SENATORE, Francesco, Pontano e la guerra di Napoli, dins DEL TREPPO, Mario (coord.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, GISEM-Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 279-309 (p. 279).

[112] Frase que presenta incompleta l'edició de ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 3999 (XV.52), «[...] las que dañan», però no en la de PATXOT FERRER, Ferran, *Las glorias nacionales*, Tipogr. de Luis Tasso, Barcelona, 1852-1856, vol. 4, p. 279.

[113] ACA, Cancelleria reial, reg. 2895, f. 22; citat per RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, («Obres completes», 8), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 72.

[114] RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, p. 337.

[115] L'excepcional enamorament (Alfons ja havia mantingut abans amistançades, *belle citelle* segons les fonts, però amb molta major discreció. Vegeu DE ROSA, Loise, *Ricordi. Ed. critica del ms. ital. 913 de la Bibliothèque nationale de France*, ed. a cura de Vittorio FORMENTIN, Salerno editrice, «Testi e documenti di letteratura e di lingua», 19, Roma, 1998, vol. 2, p. 632 i ss.) es degué produir vers la fi del 1448, segons Benedetto Croce i altres autors. Per Sant Joan de juny del 1449, l'enamorament del rei es manifestava ja en diferents donacions i concessions a parents de Lucrezia, enregistrades en la cancelleria reial. Vegeu RODRÍGUEZ, F. José, «La relación entre Alfonso el Magnánimo y Lucrezia d'Alagno a través de los poetas italianos de la corte», dins CAMPS, Assumpta (ed.), *La traducción en las relaciones ítalo-españolas: lengua, literatura y cultura*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012, ps. 103-116 (ps. 104-105).

[116] Només per setembre 1453 intentà dirigir de nou una expedició a la Toscana, però desistí, afectat per una crisi de malària. Vegeu CHILÀ, Roxane, *Une cour à l'épreuve de la conquête: la société curiale et Naples, capitale d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)*, Tesi doctoral, Université Paul Valéry-Montpellier III, Montpeller, 2014, vol. 1, p. 357.

Campanas superat Lucretia nymphas» ('Tant com el rei domina els pròcers, tant com el sol venç els estels, / així Lucrèzia supera les nimfes de la Campània').[117]

Conscients de la transcendència d'aquell tomb biogràfic, els poetes àulics es dedicaren a distraure el rei amb poemes d'amor, al temps que els humanistes de la cort justificaven la retirada bèl·lica i la nova actitud diplomàtica del rei de Nàpols amb una idea molt assentada en l'imaginari polític del país: l'aconseguiment de la pau d'Itàlia.[118] El llibre de gestes reials de Facio insisteix reiteradament en la presentació i difusió de la nova imatge del rei com a *servator pacis*, amb frases del tipus «communem a se totius Italiae pacem et tranquillitatem optari»: 'ell desitjava la pau general i la tranquil·litat de tota Itàlia'.[119] Aquesta nova caracterització diplomàtica, pacificadora i arbitral del rei napolità no era solament patrimoni els humanistes de la cort. Enea Silvio Piccolomini mitificava també la figura d'Alfons com a àrbitre del torneig itàlic, mestre de la pau peninsular i moderador de les discòrdies hispàniques: «magister Italiae pacis tractus, Hispanicarum quoque rerum moderator et arbiter esse videtur».[120]

Dels afers italians, ja venim tractant. Pel que fa a les discòrdies hispàniques, les notícies eren encara més decebedores: després de la derrota d'Olmedo i la mort de l'infant Enric (1445), l'infant Joan i els seus partidaris denunciaven «los males y tiranías» exercits pel victoriós *valido* Álvaro de Luna, i animaven Alfons fins i tot (1446) a «que entrase en el reino de Castilla y tomase el regimiento y gobernación de él».[121] El colp de mà de Záfraga (11 de maig del 1448) se saldà amb la captura i empresonament del nucli dur de l'oligarquia dissident o opositora a *don* Álvaro.[122] Fadrique Enríquez i Garci Álvarez de Toledo, partidaris de l'infant Joan, efectuaren una ambaixada al campament de Piombino per a demanar socors al rei Alfons. I aquest se sentí temptat d'assumir la «pesada obligació» que segons Álvarez Valenzuela suposava per a ell la política castellana,[123] a fi d'emmascarar el fracàs de l'empresa toscana. Així ho interpreta Ryder, que cita un comunicat d'Alfons al seu enviat a la Llombardia, frare Despuig (campament de Piombino, 11 de setembre del 1448):

---

[117] Citat per MANFREDI, Michele, «Lucrezia Alagno», dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 1, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1960, ed. digital <http://www.treccani.it/enciclopedia/lucrezia-alagno_Dizionario_Biografico/>.
[118] OCHOA BRUN, M. A., *Historia de la diplomacia...*, vol. 2, ps. 168-169.
[119] FACIO, B., *Rerum gestarum...*, ps. 418-419.
[120] PICCOLOMINI, A. S., *Opera...*, p. 471.
[121] ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 350 (XV.39).
[122] PORRAS ARBOLEDAS, Pedro Andrés, *Juan II (1406-1454)*, Diputación Provincial de Palencia, Palencia, 1995, ps. 278-281.
[123] ÁLVAREZ PALENZUELA, V. A., «Relaciones entre Aragón...», ps. 35 i 37.

> Havem deliverat levar-nos d'ací [...] e anar-nos-en a Nàpols, e allí fer nostres bons preparatoris, e star a la vista com iran né en què daran los affers de Ytàlia. E si milaneses e venecians faran la pau, entendrem executar nostra anada en aquelles parts dellà [la Península Ibèrica], per aquells affers de Castella. Si *forse* no la fan [la pau] com esperam, entenem metre'ns molt bé en orde, e venir en ajuda e soccors dels dits milaneses. Per tal forma que speram, mijançant la gràcia de nostre Senyor Déus, fer-los optenir lur optat e victòria, e metre pau e bon assossech en Ytàlia.[124]

El claver Despuig, que tenia poders del rei des del 15 de juny per a pactar –en qualitat de «lloctinent general de Milà»– serveis d'armes amb Francesco Piccinino i altres *condottieri* del nord,[125] se sentí estranyat i decebut per la decisió del rei de retirar-se.[126] De fet, el monarca li havia assegurat poc abans que no abandonaria per a res la seua intenció de socórrer els llombards. A més, la conjuntura començava a ser propícia per a la prioritària «salvació» de Milà: el comte Sforza conjurava el perill venecià amb incontestables victòries militars com les de Cremona i Caravaggio (juliol-desembre del 1448).[127] Havent pactat amb els venecians una pau secreta, Francesco Sforza tenia el camí lliure per a assetjar la República amb les seues tropes –cosa que faria el 1449– i fer-la capitular. El rei Alfons, en carta del 22 de desembre del 1448, reprovà el comportament de Sforza amb els milanesos, als quals havia traït. Però el rei i les seues paraules eren llavors a Nàpols, i Sforza i els seus cavalls, a la Llombardia.

El pànic s'apoderà aleshores dels dirigents de la senyoria de Sant Ambròs,[128] que es posaren a mans de l'Església –el papa Nicolau V– i del rei d'Aragó. Sforza entrà en contactes amb Renat d'Anjou (febrer del 1449) per si es complicaven les coses.[129] Simultàniament, el Consell dels 900 de Milà demanava la intercessió del cardenal

---

[124] ACA, Cancelleria reial, reg. 2696, f. 173; citat per RYDER, Alan, «Alfonso d'Aragona e l'avvento di Francesco Sforza al ducato di Milano», dins *Archivo storico per le province napoletane*, 80, Nàpols, 1961, ps. 9-46 (p. 9). Vegeu també mateix JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», p. 214.

[125] JAVIERRE MUR, Aurea, *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media. Catálogo de la serie existente en el Archivo Histórico Nacional,* Junta Técnica de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1946, doc. 702 (p. 317).

[126] ZURITA, J., *Anales...*, vol. 6, p. 399 (XV.52).

[127] JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», ps. 214-215.

[128] SEGRE, Arturo, «Nicod de Menthon e le aspirazioni sabaude al ducato de Milano (1445-1450)», dins *Atti della Reale Academia delle Scienze di Torino*, vol. 34, fasc. 14, Torí, 1899, ps. 868-884 (877-878).

[129] PONTIERI, E., Dinastia, regno..., p. 148. El rei d'Aragó li havia reprovat (22 de desembre del 1448) la seua actitud hostil envers la República Ambrosiana, segons JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», p. 216.

d'Aquileia, Scarampo, perquè el rei d'Aragó assumira el protectorat militar de l'Ambrosiana. Vers la fi de febrer, el prelat comptava amb la benedicció pontifícia per a pactar amb Alfons la defensa de la *Comunità* milanesa i garantir la seua llibertat enfront de l'amenaça de Sforza. L'1 de març, els milanesos pactaren el finançament d'un exèrcit napolità amb el lliurament anual de 10.000 ducats al rei d'Aragó i el reconeixement d'aquest com a «protector» de la República. Lluís Despuig mostrà els capítols a Nicolau V i aquest els ratificà (3 de març). Aprovats pel Consell milanés i el rei de Nàpols, entraren en vigor el 25 de març,[130] i el rei autoritzà Despuig, el 3 de juny, a concertar contractes amb capitans d'homes d'armes per a la defensa de Milà. El dia 6, el rei encarregà a Fernando de Guevara i al mateix Despuig la direcció de les forces que previsiblement es reclutarien a la Llombardia i la Romanya. El 10 de juliol del 1449, finalment, el marqués de Màntua, Ludovico Gonzaga, era designat cap de les tropes proaragoneses i lloctinent general del rei «protector» de la República.[131]

Mentre Despuig negociava amb Scarampo, a la cort de Nàpols –per mediació de l'ambaixador a Savoia, el català Lluís Sescases– se signava un acord entre els agents del duc Lluís de Savoia i el rei d'Aragó (6 de març del 1449) per a ocupar militarment el territori milanés i repartir-se'l. Tanmateix, la derrota de l'inexpert exèrcit savoià de Jean de Compey pels veterans de Francesco Sforza (estiu del 1449), convenceren el Magnànim, d'una banda, i Amadeu VIII (antipapa, amb el nom de Fèlix V, i pare del duc savoià), d'altra, de l'escassa viabilitat de l'utòpic projecte catalano-savoià.[132] Consolidada, doncs, la incontestable hegemonia de Sforza sobre el territori llombard, aquest sotmeté la capital a un prolongat setge (desembre del 1449-març del 1450). El 28 de febrer, els partidaris milanesos de Sforza s'avalotaren a la ciutat i la *Comunità* milanesa hagué de capitular davant el *condottiero*, l'11 de març. Francesco celebrà la seua entrada triomfal com a nou duc de Milà el 25 de març del 1450.[133]

L'entronització de Francesco Sforza posà fi a l'eix bipolar Milà-Nàpols i disgustà molt el rei Alfons, que el tenia llavors per enemic declarat. Segons Pontieri, «questo fatale epilogo amareggiò intensamente Alfonso».[134] Alan Ryder ho comenta més gràficament, i adverteix un abans i un després d'aquesta data en la història del regnat d'Alfons V: «Il prestigio del Re, che era andato in crescendo sin dalla conquista di

[130] Ibídem, ps. 216-217. El protectorat venien demanant-lo els del Consell des de desembre del 1448.
[131] Ibídem, p. 210.
[132] SEGRE, A., «Nicod de Menthon...», ps. 877-878.
[133] JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», p. 224.
[134] PONTIERI, E., «Dinastia, regno...», p. 149.

Napoli, subì un colpo tanto forte come si fosse trattato d'una sconfitta in battaglia campale».[135] El rei Magnànim havia hagut d'elegir entre consolidar els seus dominis napolitans –amenaçats per una eventual revolta de grans barons, animats pels Anjou– o arriscar-se en una aventura llombarda que podria haver-li reportat enormes complicacions. Sforza no tenia elecció: o assumia el poder ducal, o la seua trajectòria militar no li hauria aprofitat de res. Per la seua banda, el papa Nicolau decidí pactar amb el nou duc un reconeixement formal. En contraprestació, Sforza li féu venda del comtat de Jesi (1 d'abril del 1450), amb la qual cosa obtingué finançament de la Santa Seu.[136] El d'Aragó envià aleshores Lluís Despuig i Mateu Malferit a Venècia (8 d'abril) per a pactar amb la senyoria de Sant Marc una aliança *antisforzesca*, ratificada el 2 de juliol del 1450, que servira de contrapés al triangle de poder Gènova-Milà-Florència.[137] En efecte, durant els anys 1450-1454, Venècia i Aragó mantingueren una amical aliança contra Milà i Gènova. Per la seua banda, el cardenal Juvenis pactà un concordat amb el rei d'Aragó i Nàpols, el 1451, per a atacar la senyoria de Florència.[138]

La nova campanya bèl·lica de la Toscana (1452-1454), contrària als interessos de la república florentina, serviria perquè el príncep Ferran s'estrenara en la direcció d'un exèrcit. I, encara que el 28 d'octubre del 1453 Alfons demanà al papa un reconeixement com a legítim possessor de Milà, ho feia tan solament per a continuar negant-se a reconéixer l'Sforza.[139] El secretari del duc de Milà Francesco Filelfo, que mantenia amistats d'alt rang a la cort del rei d'Aragó, visità Nàpols per aquestes dates. En lletra remesa des d'allí a Francesco Sforza (9 d'octubre del 1453), el prevenia sobre l'actitud difident del Magnànim: «ve teme sopra ogni cosa umana, né se fida della Signoria Vostra». No obstant això, advertia que Alfons començava escoltar alguns consellers que li recomanaven reconciliar-se amb Sforza, i tractar de renovar així l'entesa principesca Milà-Nàpols, que tan bons resultats havia donat anys arrere.[140]

I és que els horitzons de la política europea i italiana estaven canviant, entre altres coses per la repercussió que havia tingut la caiguda de Constantinoble a mans dels turcs

[135] RYDER, A., «La politica italiana...», p. 280.
[136] MIGLIO, Massimo, «Niccolò V», dins *Enciclopedia dei Papi*, Roma, 2000; ed. electrònica <http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-v_Enciclopedia_dei_Papi/>.
[137] PONTIERI, E., «Alfonso V d'Aragona nel quadro...», p. 286.
[138] MIGLIO, M., «Niccolò V...», *op. cit.*
[139] JAVIERRE MUR, A., «Alfonso V de Aragón y la República...», ps. 225.
[140] DE VICENTIIS, Amedeo, «Le don impossible. Biographies du roi et biographies du pape entre Naples et Rome (1444-1455)», dins CABY, Cécile - DESSÌ, Rosa Maria (eds.), *Humanistes, clercs et laïcs dans l'Italie du XIIIe au début du XVIe siècle*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique («Études medievales de Nice», 13) - Brepols, Tournhout (Bèlgica), 2012, ps. 319-366 (ps. 350-351, n. 72).

(1453). Les potències del nord d'Itàlia, cansades per un successió de guerres que venia del 1427, i amenaçades ara per l'expansió otomana, començaren a establir negociacions de pau. Aquestes desembocaren en el tractat de Lodi, signat conjuntament per Venècia, Milà i Florència el 9 d'abril del 1454, arran del qual Francesco Sforza fou reconegut a tots els efectes com a legítim senyor de Milà. La pau donaria lloc a una *Santissima Lega* Itàlica, de la qual formava part també Roma i a la qual s'incorporà el Magnànim el 2 de març del 1455,[141] just després que Florència renunciara a l'aliança que mantenia amb Renat d'Anjou. Alfons el Magnànim, conscient de l'*statu quo* o equilibri entre potències que s'estava edificant aleshores –i que perduraria fins el 1494– aconsellava el seu germà Joan, rei de Navarra (i d'Aragó, des del 1458) que caminara en la mateixa direcció (26 de desembre del 1454): «que seas contento de lo que podrás haver sin guerra ni rotura de paz [...], que yo otro tal hago acá con estos italianos, por dar paz a esta provincia de Italia. ¡Quanto más lo devemos fazer por Espanya!»[142] Més avant, en un escrit del 1456, el rei d'Aragó i Nàpols manifestava a Cosimo de' Medici la seua satisfacció per haver vist reconciliats els estats de Nàpols, Florència i Milà. De manera que, units «todos tres en uno [...], veamos juntos fazer que voluntad desordenada no destorve tanto bien a toda Italia neçesario, e buen exemplo a la cristiandad».[143]

La cristiandat occidental, per cert, estava comandada per un pontífex valencià, Alfons de Borja (papa Calixt III, 1455-1458), que havia servit durant anys la causa del rei d'Aragó. Tanmateix, ara la relació entre ambdós esdevindria incòmoda i tensa. L'octogenari papa, obsessionat amb la idea d'emprendre una croada per a rescatar Constantinoble del Gran Turc, veia com el rei de Nàpols, no sols no hi cooperava, sinó que entrebancava els seus projectes. D'altra banda, el Magnànim, que per un moment havia contemplat la idea de comptar amb un pontífex amic i submís, es trobà amb un vell conegut que es negava a admetre moltes de les seues demandes. «Sciat Tua Maiestas quod Papa scit deponere reges», li escrivia el Borja seient al soli pontifici; a la qual cosa responia el Trastàmara, amb sentit de l'humor: «sciat Tua Sanctitas: quando voluerimus, reperiemus modum deponendi Pontificem».[144]

Els darrers anys del seu regnat (1454-1458), Alfons V d'Aragó es mantingué ocupat en una guerra naval contra Gènova, una senyoria hostil a Aragó des del 1450 i

[141] PONTIERI, E., «Alfonso V d'Aragona nel quadro...», p. 325.
[142] SALVÁ, Jaime - TRUYOLS, Francisco de A. (marqués de la Torre), «Cartas reales de Alfonso V de Aragón», dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. 33, núms. 804-807, Palma, 1966-1967, ps. 528-537, i núms. 808-809, 1968, ps. 34-50 (doc. 8, p. 531).
[143] DUPRÉ-THESEIDER, E., «La politica italiana...», ps. 30-31.
[144] Citat ibídem, p. 29.

ara fidel aliada dels Anjou de Provença.[145] L'armada catalanoaragonesa, que havia destruït el bo i el millor de la genovesa en la segona batalla de Ponça (1454), arruïnà el comerç mercantil genovés.[146] L'any 1457, l'almirall Bernat de Vilamarí, amb un potent estol de 60 vaixells, saquejà la costa lígur i posà setge a Gènova, però hagué d'interrompre les operacions de càstig en assabentar-se de la mort del rei, que s'havia produït el 27 de juny del 1458. El seu germà Joan seria coronat rei d'Aragó i Sicília, alhora que el seu fill Ferran heretà el regne de Nàpols, per ser patrimoni privatiu del pare i no estar sotmés per tant als codicils testamentaris de l'avi homònim.

El llarg regnat de Ferrando, Ferrante o Ferran I de Nàpols (1458-1494) s'encetaria amb una nova guerra de successió (1459-1465), bàsicament entre barons proaragonesos i proangevins. Superada aquesta duríssima prova de força, el rei napolità refermà els llaços d'amistat amb els Sforza i continuà jugant les cartes d'un complicat joc de relacions diplomàtiques: el del trencaclosques polític italià.

1.3. L'esplendor cultural i artístic de Nàpols: mite i realitat

Alfonso de Trastámara fou educat en una cort castellana, de *poetas de cancionero* i eclesiàstics que ensenyaven els prínceps a llegir en un llatí rudimentari.[147] Els seus coneixements eren els imprescindibles per a exercir l'ofici de rei tal com s'entenia pel 1400 als regnes ibèrics. Per als italians del 1420, el *Re di Raona* era un personatge estranger i semibàrbar: «a remotissimis Hispaniae oris in Italiam profectus», com es llig en el proemi del *Rerum gestarum* (1451) d'Antonio Beccadelli *il Panormita.*[148] Ja ho havia escrit Boccaccio, que hi havia un país al remot Occident –aquella *Hispania angulus mundi* de què parla irònicament Bruni–[149] habitat per «hispani, semi-barbari et efferati homines», expressió de la qual es feia ressò el mateix Panormita en una de les seues lletres. Per a ell, els nouvinguts eren «rudos propeque efferatos homines», mancats de tota doctrina civil per haver romàs durant segles sumits en la ignorància de

[145] PONTIERI, E., «Alfonso V d'Aragona nel quadro...», p. 297.
[146] BALARD, Michel, «Genova di fronte ad Alfonso V», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1047-1054.
[147] Vegeu BECEIRO PITA, Isabel, «Educación y nobleza: siglos XIII-XV», dins *Anuario de estudios medievales*, 21, Barcelona, 1991, ps. 571-590.
[148] FACIO, B., *Rerum gestarum...*, p. 2.
[149] En el seu cèlebre debat amb el bisbe castellà Alfonso de Cartagena. Vegeu GONZÁLEZ ROLÁN, Tomás - MORENO, Antonio - SAQUERO, Pilar, *Humanismo y teoría de la traducción: edición y estudio de la Controversia Ambrosiana (Alfonso de Cartagena vs. L. Bruni y P. Candido Decembrio)*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2000, p. 49.

la lletra; avorridors, en fi, dels *studia humanitatis* que ell propugnava.[150] Per la seua banda, Lorenzo Valla havia pogut constatar a Nàpols, que els nouvinguts amb el rei d'Aragó, amb comptadíssimes excepcions –entre les quals estaria la de l'autor del *Curial*– eren uns cavallers i buròcrates «a studiis humanitatis abhorrentes».[151]

La imatge que humanistes italians –patriotes o nacionalistes *avant la lettre*–[152] tenien de la cultura dels hispans, habitants d'un ignot *finisterre* europeu, era la que expressa entre línies Lorenzo Valla tractant de Ferran I el d'Antequera, el pare del Magnànim. Diu que havia sigut «parum excultus litteris, sed ut illo seculo et ut in Hispania nobilitate, non indoctus». És a dir, que el primer Trastàmara de la Corona d'Aragó era poc entés en matèria de lletres, però per a l'època i per a la curtedat de coneixements de la noblesa hispànica contemporània, encara era massa culte i tot.[153] En aquest aspecte, Alfons es diferenciava dels seus predecessors i del pare pel bon aprofitament que havia fet dels estudis infantils i juvenils, i pel seu interés per l'art i la literatura. Així ho entenia Enea Silvio Piccolomini (1458): «al llarg de tota la seua vida [Alfons] dedicà esforços a l'adquisició d'una cultura literària, i coneixia la gramàtica [el llatí] tan bé com el qui més, encara que rarament parlava en llatí»,[154] com solien fer –amb elitista delectança– els humanistes cortesans que l'adulaven.

Aquesta condició prèvia de *rex litteratus* del Magnànim resultaria providencial per a l'elaboració i la projecció propagandística –durant les dècades del 1440-1450– d'una imatge idealitzada del rei de Nàpols: la d'un monarca culte i savi, amant dels llibres i mecenes d'humanistes.[155] D'una banda, el rei s'envoltà gustosament de pensadors italians portadors d'idees filosòfiques i estètiques d'avantguarda; d'altra banda, els mateixos beneficiares del mecenatge reial s'ocuparen d'alliçonar el sobirà i aquells que l'envoltaven –secretaris, cancellers i algun aristòcrata lletraferit– en les

[150] Citat per VOIGT, Georg, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, Berlín, 1893 (3a ed.; 1°, 1859); trad. a l'italià per Domenico VALBUSA com: *Il Risorgimento dell'Antichità classica, ovvero Il primo secolo dell'Umanesimo*, G. C. Sansoni, Florència, 1888-1890; ed. anastàtica, Florència, 1968, p. 346.
[151] Citat per FITZMAURICE-KELLY, James, *A History of Spanish Literature*, D. Appleton and Company, Nova York - Londres, 1921, p. 131.
[152] Cal veure, en paral·lel, les invectives que llança per exemple Giovanni Antonio *il Campano* (1429-1477) contra els també «bàrbars» alemanys. Vegeu GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 56-57.
[153] VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Gesta Ferdinadis regis Aragonum*, ed. a cura d'Ottavio BESOMI, Antenore, Pàdua, 1973, p. 185; reed. electrònica, dins *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>.
[154] PICCOLOMINI, E. S., *La Europa de mi tiempo...*, p. 259. La traducció de l'espanyol al català és nostra.
[155] Vegeu ALBANESE, Garbriella i al., «Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il Magnanimo: i *Rerum gestarum Alfonsi regis libri X,* di Bartolomeo Facio», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1223-1268 (ps. 1234-1235).

bondats dels *studia humanitatis* i en la interpretació dels clàssics grecoromans. De manera que, quan el poeta Pietro Jacopo De Jennaro qualificava el Panormita com el «maestro al Re che fece il secol' d'oro»,[156] elogiava el mèrit d'aquells preceptors que saberen convéncer el rei de la necessitat de «construir-se» una imatge d'«unicus rex litterarum cultor», en mots de Bartolomeo Facio,[157] i format d'acord amb les expectatives i les directius filosoficomorals de l'elit intel·lectual del *Quattrocento*. Se sobreentén, així, que «al re va il merito di aver creato una nuova età dell'oro, ma all'umanista va il riconoscimento di aver formato la cultura del sovrano».[158]

En realitat la construcció del mite del Magnànim començà ja a Sicília, l'any 1423, quan el polígraf prehumanista Tommaso da Chaula saludava així la figura del rei ibèric nouvingut: «Alfonsus rex, cuius magnitudinem anime remotissime mundi plage cognouere».[159] D'aleshores endavant, la grandesa d'ànim del rei Alfons –qualitat de conegut marxamo aristotèlic–[160] i el corresponent epítet de rei *Magnànim* formaran part d'un patrimoni personal a projectar en cròniques oficials, medalles de bronze i inscripcions lapidàries. A partir d'aleshores, el rei d'Aragó començà a interessar-se per l'humanisme (tenia previst el 1431 instaurar una càtedra de poesia a Lleida i portar-hi d'ensenyants «doctores solempnes Italici»)[161] i acollí interessadament a la seua cort humanistes italians com Guiniforte Barzizza, que es traslladà de Milà a Barcelona per servir-lo (1432). Per no parlar ja dels molts que residiren al castell-palau de Gaeta (1436-1443), convertit en un pol d'atracció per a intel·lectuals de primera fila, com ara Lorenzo Valla, Antonio Beccadelli o Bartolomeo Facio. A propòsit d'això, Guido Cappelli qualifica l'humanisme *cosidetto* «napolità» de «fenómeno de importación», d'«humanismo foráneo», si més no en temps del Magnànim; des del moment en què un rei estranger amb aspiracions de *Rex Italicus*, reconeix «la necesidad de proyectar una

[156] Citat per DE BLASI, Nicola - VARVARO, Alberto, «Napoli e l'Italia meridionale», dins ASOR ROSA, Alberto (ed.), *Letteratura italiana, vol. 2. Storia e geografia. L'età moderna*, *1*, Giulio Einaudi, Torí, 1988, ps. 235-325 (p. 241).

[157] En la biografia que inclou el *De viris illustribus* (1456). Citat per ALBANESE, G. i al., Storiografia come ufficialità..., ps. 1234-1235.

[158] DE BLASI, N. - VARVARO, A., «Napoli e l'Italia meridionale...», p. 241.

[159] DA CHAULA DA CHIARAMONTE, Tommaso [Thomae DE CHAULA], *Gestorum per Alphonsum Aragonum et Siciliae Regem libri quinque* [1423]; *in unico codice Regii Neapolitani Archivi, nunc primum editi*, ed. a cura de R. STARRABBA, Scuola Tipografica Boccone del Povero («Aneddoti storici e letterarj siciliani», 50), Palerm, 1904, p. 29.

[160] Aristòtil, en *De anima* (c. 9, l. 14), tracta de la grandesa d'ànim i fa un elogi precís de l'home d'ànim sublim. Vegeu GRAZIANO, Patricia, *L'arco di Alfonso. Ideologie giuridiche e iconografia nella Napoli aragonese*, Editoriale Scientifica («La memoria storica», 14), Nàpols, 2009, ps. 184-186.

[161] RUBIÓ BALAGUER, Jordi, Humanisme i Renaixement, dins *VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, III. La Corona d'Aragó en el segle XVI (València, 1-8 octubre, 1967)*, València, 1973, vol. 2, ps. 9-35.

imagen pública apoyándose en los humanistas».[162] En sentit complementari, Mario Santoro remarca el paper actiu que exercí el monarca catalanoaragonés en la «neapolitanizazione» de l'incipient Renaixement italià, és a dir, en la difusió dels moviments renovadors al terç meridional de la Península Itàlica.[163]

La instal·lació d'Alfons a Nàpols el 1443, de fet, marca un abans i un després en la història cultural de Nàpols i d'allò que els actuals italians convenen a denominar *il Mezzoggiorno*. Abans dels *aragonesi* no funcionava la universitat,[164] no hi havia cap biblioteca notable (la dels Anjou s'havia perdut en un naufragi, el 1423),[165] a penes cap escriptor d'interés... Era ben lluny en el temps el record de la cort esplèndida de Robert d'Anjou (1309-1343), en les recambres àuliques de la qual ressonava la prosa nounada de Giovanni Boccaccio. Així ho comentava, en una lletra datada l'any 1434, el missioner franciscà Alberto de Sarteano al bibliòfil florentí Niccolò de' Niccoli: «Omnis enim ea patria [napolitana] iacet in tenebris: nullum litterarum lumen, nulla eruditio, et quae quondam Graecis litteris et Pythagorea ambitione floruerat, nunc ignara

[162] CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 210-212 i 297.

[163] SANTORO, Mario, *Renaissance Humanism, Foundations, Forms and Legacy*, ed. a cura d'Albert RABIL Jr., University of Pennsylvania, Philadelphia, 1988, vol. 1, p. 296.

[164] La *Università degli Studi* de Nàpols, fundada el 1224 per l'emperador –sense cap intromissió pontifícia–, acusà les guerres civils de la fi del segle XIV i el primer terç del XV. Es mantingué inactiva durant dècades, tret d'un breu període (1428-1435), en què Joana II impulsà els estudis de Dret (1428) i Medicina-Arts (1430). Vegeu CANNAVALE, Ercole, *Lo Studio di Napoli nel Rinascimento (2.700 documenti inediti)*, Tipogr. del Cav. Arnaldo Tocco, Nàpols, 1895; reed. per Arnaldo Forni, Bolonya, 1980, ps. 13-25. El 24 d'octubre del 1443, Alfons V demanà a Eugeni IV que n'aprovara la reobertura i proposà que hi foren potenciats els estudis de grec. Tanmateix, la entitat no començà a funcionar de nou fins el 1451 (MARINESCU, Constantin, «Notes sur la vie culturelle sous le règne d'Alphonse le Magnanime, roi de Naples», dins *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans,* Barcelona, 1951, vol. 1, ps. 291-307), amb la participació, entre d'altre, del teòleg Lluís Cardona i del físic *Didacus Hispanus*, que impartia medicina (RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 406-407). L'intent de reconducció fou un fracàs i els aules tancaren de nou el 1455. La definitiva posada en marxa s'ajornaria per causa de la guerra de successió, fins al 1465, quan Enyego d'Àvalos, autoritzat pel rei Ferran, impulsà el reviscolament de la universitat –dita ara *Studiorum Gymnasia*– i la implantació dels *studia humanitatis*: portà Constantino Lascaris de Milà perquè hi ensenyava grec. La invasió francesa del 1495 interrompria de nou els estudis. Vegeu CANNAVALE, E., *op. cit.*, ps. 13-25; BATLLORI, Miquel, *De l'humanisme i del Renaixement (Obra completa, vol. 5)*, ed. a cura d'Eulàlia DURAN i Josep SOLERVICENS, Tres i Quatre («Biblioteca d'estudis i investigacions», 22), València, 1995, p. 126.

[165] DE SARTEANO, Alberto, *Opera omnia*, ed. a cura de Francis HAROLD, Tipogr. de Giovan Battista Bussotto, Roma, 1688, epístola 25, p. 228, Ferrara, *VI kal. februarias 1433* [= 1434]. La datació correcta del naufragi sembla la del 1423, justificada per SABBADINI, Remigio, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli 14 e 15*, Florència, 1905, p. 189, i no la del 1421 que ofereix Sarteano, donada per bona per MONFRIN, Jacques, «La bibliothèque des rois aragonais de Naples», dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 114, París, 1956, ps. 198-207 (ps. 198-199) i MAZZATINTI, Giuseppe, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli. I manoscritti della Biblioteca Aragonese di Napoli*, Licinio Capelli, Nàpols, 1897, ps. IV-V (que data la carta, erròniament, el 1433), entre d'altres.

rerum et litterarum foeda consumitur».[166] «Nessun lume di lettere, nessuna erudizione»[167] podia rastrejar-se a Nàpols un segle després de la desaparició del bon rei Robert. La crisi dinàstica del període 1381-1435 i la mateixa guerra que propicià el canvi de nissaga regnant havien arrossegat la capital partenopea cap a un purgatori artístic i cultural, que contrasta vivament amb l'esplendor de l'edat del Magnànim.[168]

El monarca foraster instal·lat al Nàpols del 1443 portava amb ell uns gustos estètics –els del gòtic internacional– ben diferents als de la Florència dels Medici. Compartia amb Renat d'Anjou i amb la major part d'Europa la devoció per la pintura tardogòtica de tradició borgonyona; no sols per a decorar esglésies sinó també per a il·luminar manuscrits.[169] Per això, en ocupar Castel Nuovo, el rei «réclame un peintre qu'il connaît et qui incarne la culture visuelle à laquelle il est attaché».[170] El valencià Jaume Baçó «Jacomart»[171] fou, de fet, el pintor de cambra del rei pels anys 1442-1446 i 1447-1448. El succeïren en aquesta predilecció el Pisanello (1448-1449) i el milanés Leonardo de Besozzo (1449), un pintor encara de filiació tardogòtica.

Pel que fa als gustos literaris que portaven de València els nouvinguts, Martí de Riquer ens recorda que la lírica catalana –i la castellana encara més– vivia «d'esquena als positius guanys i les definitives renovacions dels *stilnovisti* i dels petrarquistes, tot i la constant relació amb Itàlia».[172] Els productes literaris de la cort de Nàpols creats per autors ibèrics –quasi tots– no deixen de ser sinó la transposició dels gustos creatius, d'influx trobadoresc, arrelats a la Península Ibèrica, i ara revisats i posats al servei d'un

[166] Ibídem, epístola 25, p. 228.
[167] Com traduïa i justificava ALTAMURA, Antonio, *L'Umanesimo nel Mezzogiorno d'Italia*, Bibliopolis (Libreria antiquaria editrice), Florència, 1941, p. 387.
[168] SANTAGATA, Marco - CARRAI, Stefano, *La lirica di corte nell'Italia del Quattrocento*, Franco Angeli, Milà, 1993, ps. 16 i 90; VILLANI, Gianni, «L'Umanesimo napoletano», dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 709-762 (p. 713); CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza Editorial, Madrid, 2007, ps. 210-212.
[169] Vegeu NATALE, Mario (coord.), *El renacimiento mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el siglo XV (Museo Thyssen-Bornemisza. Del 31 de enero al 6 de mayo de 2001 – Museu de Belles Arts de València, del 18 de mayo al 2 de septiembre de 2001)*, Museo Thyssen-Bornemisza - Museu de Belles Arts de València, Madrid, 2001.
[170] BARRETO, Joana, «Pouvoir monarchique et création artistique. Deux souverainetés concurrentes au sein du Castelnuovo de Naples au XVe siècle», dins *Humanistica. An International Journal of Early Renaissance Studies*, 5/2, Pisa-Roma, 2011, ps. 15-25 (p. 16).
[171] Hàbil retratista, l'obra del qual es considera «una sintesi fra il crudo realismo fiammingo e le forme eleganti del gotico internazionale», segons GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, «Le immagini del potere e il potere delle immagini. Mezzi iconici al servizio della monarchia aragonese nel Basso Medioevo», dins *Rivista Storica Italiana*, 112/2, 2000, ps. 569-602 (p. 588).
[172] RIQUER, Martí de, «Elements comuns en la cultura i l'espiritualitat del món aragonès», dins *IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Napoli, 11-15 aprile 1973), sul tema: La Corona d'Aragona e il Mediterraneo. Aspetti o problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516), vol. 1. Relazioni*, Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols, 1982, ps. 211-232 (p. 214).

monarca itinerant. I si els «poetas-soldados» o «poetas que rodean al rey», en expressió de Roger Boase,[173] s'expressen majoritàriament en castellà és, o bé perquè molts d'ells són castellans, o bé per la consideració de l'espanyol com a llengua pròpia del rei i de la dinastia dels Trastàmara. Com que, recent arribats a Nàpols, «si trovarono in assenza di una vera e propria tradizione locale di poesia aulica»,[174] es limitaren a continuar amb els seus hàbits de composició poètica, amb una lírica arcaïtzant.

Quant a l'arquitectura, destaca l'emblemàtica obra de reforma de Castel Nuovo (1443-1459),[175] fortalesa angevina edificada pels anys 1279-1284.[176] La Sala Gran o dels Barons (1451-1457), disseny del mallorquí Guillem Sagrera, s'emmarca en la tradició del gòtic català.[177] Altra cosa ben distinta és l'arc de triomf de la porta forana, projectat el 1449 i executat en dues fases (1453-1459, 1465-1474),[178] en marbre blanc de Carrara. Hi intervingueren fins a set escultors distints, entre els quals excel·lia, per la qualitat de la seua execució, el croata italianitzat Francesco Laurana.[179] Tot i no ser aquest arc una obra del Renaixement pròpiament dit (la gramàtica vitrubiana no prendrà difusió fins el 1500), sí que és una demostració de rebuig al gòtic, de represa de l'arquitectura *all'antica*, basada en la *imitatio* del llenguatge arquitectònic dels arcs de triomf de la Roma imperial. S'hi vol representar el rei d'Aragó com un nou cèsar victoriós i els seus guerrers com herois d'una Antiguitat idealitzada.[180]

La construcció de l'arc de triomf, com s'observa, fou una operació propaganda monumental, de la qual el rei era centre i motiu. S'entén així que, de la mateixa manera

---

[173] BOASE, Roger, *The Troubador Revival. A studi of social change and traditionalism in the medieval Spain*, Routledge & K. Paul, Londres - Boston, 1978; trad. a l'espanyol per José Miguel MURO com *El resurgimiento de los trobadores. Un estudio del cambio social y el tradicionalismo en el final de la edad media en España*, Pegaso, Madrid, 1981, p. 58.

[174] GARGANO, Antonio, *«Con canto acordado». Estudios sobre la poesía entre Italia y España en los siglos XV-XVII*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2012, p. 24.

[175] Supervisada pel cavaller xativí Arnau Sanç, que fou alcaid de la fortalesa del 1424 al 1439, i del 1442 fins a la dècada del 1460. Vegeu CHILÀ, Roxane, «Castelnuovo, fortresse et résidence d'Alphonse le Magnanime a Naples (1442-1458)», dins *Anales de historia del arte*, 23, núm. especial 2, Madrid, 2013, ps. 431-444 (p. 439).

[176] El nom de Castell Nou es deu a ser Castel Capuano la vella residència dels reis normands (des del 1160), tot i que seria reconstruïda per complet en la dècada del 1480. Vegeu ibídem, ps. 431-436.

[177] SERRA DESFILIS, Amadeu, «"È cosa catalana." La Gran Sala de Castelnuovo en el contexto mediterráneo», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1787-1802. Iniciada la direcció d'obra per Guillem (1451-1454), la conclogué el seu fill, Joan Sagrera (1454-1457), segons CHILÀ, R., «Castelnuovo...», p. 436.

[178] AMIRANTE, Francesca, L'arco di Alfonso, dins MAGLIO, Luigi (ed.), *Castel Nuovo*, Istituto italiano dei Castelli-ONLUS, Sezione Campania («Artchitettura fortificata in Campania», quad. 2), Nàpols, 2009, ps. 14-17.

[179] CHILÀ, R., «Castelnuovo...», p. 442.

[180] Sobre la iconografia i la significació ideològica del monument alfonsí, vegeu IACONO, Antonietta, «Il trionfo di Alfonso d'Aragona tra memoria classica e propaganda di corte», dins *Rassegna storica salernitana*, 26/1, Salern, juny 2009, ps. 11-58.

que Alfons acollí els millors escultors per a eternitzar la seua gesta, també mostrà la seua satisfacció per acollir a casa seua els millors mestres de la paraula; conscient que aquella civilització, la del Renaixement italià, començava a edificar-se sobre la paraula escrita, l'oratòria pública, la poesia i la veneració dels llibres.

«Rogo [...] ne tu, litteratissimus, humanissimus, optimus rex, de itteris humanitatis et de optimatum artium studiis non optime meritus esse...» Que un sacerdot de la paraula llatina com era Lorenzo Valla pronunciara aquestes frases laudatòries enmig d'una *oratio* adreçada al rei d'Aragó, no tenia preu a la Itàlia del segle XV.[181] Aquests discursos, de fet, eren copiats i intercanviats ràpidament entre un selecte col·lectiu de secretaris, cancellers, cardenals, juristes, professors d'universitat, etcètera, que participaven amb entusiasme de l'esperit regenerador de l'humanisme. De manera que, en companyia del discurs acuradament construït en la llengua de Roma, es transmetia també l'elogi i l'exaltació *in aeternum* del mecenes que l'havia fet possible.

Beccadelli, en el seu opuscle *De dictis et factis* (1455), elabora la imatge d'un rei que és pont entre l'edat mitjana i el Renaixement. La *urbanitas* i la *civilitas* presidien l'ideal d'actuació d'un monarca que se'ns mostra obrant en l'àmbit públic i de govern, però també –i això és ja una novetat significativa– en l'àmbit quotidià de la cort: participant de facècies de cambra, protagonitzant anècdotes, ideant acudits. Hom pot accedir a palau i escoltar la «parla règia», en l'agradable etopeia del seu patró que dibuixa l'escriptor; un elogiós i adulador retrat del *rex facetus*, però fidedigne també, segons que ho han acreditat historiadors com Alan Ryder o Ernesto Pontieri. Beccadelli projecta una imatge d'Alfons com a rei estudiós, esforçat a millorar dia a dia com a ésser humà, i com a mestre de l'enginy cortés, de la *curialis facecia*.[182]

El Panormita parafraseja Plató quan afirma per boca del rei «quod reges diceret, aut litteratos esse oportere, aut certe litteratorum hominum amatores», és a dir, que els reis, si no podien assolir un elevat grau de saviesa per ells mateixos –cosa que els convenia intentar–, almenys havien de procurar envoltar-se de consellers amants de la lletra i la cultura.[183] L'acompliment d'aquest propòsit d'adquisició de sapiència, en el

[181] La citació pertany al discurs sobre la conveniència de dir-se Alfons «rei de Nàpols» o «de Sicília». Vegeu SORIA ORTEGA, Andrés, *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo, según los epistolarios*, Universidad de Granada, Granada, 1956, p. 306.
[182] Seguim ací MONTANER FRUTOS, Alberto, «La palabra en la ocasión. Alfonso como *rex facetus* a través del Panormita», dins *e-Spania. Révue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*; ed. electrònica (4 de desembre del 2007; en línia 19 de setembre del 2007, consultat el 26 de juny del 2014), URL: <http://e-spania.revues.org/1503; DOI: 10.4000/e-spania.1503>.
[183] BENTLEY, Jerry H., *Politica e cultura nella Napoli rinascimentale*, trad. de Cosima CAMPAGNOLO, Guida, Nàpols, 1996, p. 68.

cas que ens ocupa, venia garantit –gairebé «institucionalitzat»– per l'anomenada «hora del llibre»: la reserva que feia el monarca cada dia, després de dinar, d'una hora del seu temps per a dedicar-la a lectures de clàssics (lliçons interpretatives dels textos), de les quals participaven humanistes italians, cancellers i magnats.[184] Alguns passatges de l'*Antidotum in Facium* de Lorenzo Valla reporten detalls i situacions que ens permeten conéixer de primera mà què es debatia en aquelles tertúlies literàries; quines preguntes feien els cavallers lletraferits als humanistes, i com aquests rivalitzaven per respondre-les eruditament i –en ocasions– per posar en evidència els «adversaris».[185]

Giovanni Pontano, que era encara molt jove en temps del Magnànim, recordaria al nét d'aquest, el duc de Calàbria Alfons, com el seu avi dedicava aquesta hora del dia a il·luminar la ment a través de la lectura (1493): «El teu avi Alfons –per no allunyar-me d'exemples de casa nostra– escoltava el poeta Antonio [il Panormita] amb increïble satisfacció quan narrava algun passatge d'història antiga. Encara més: cada dia escoltava d'ell fragments d'escriptors antics. I, mal que aleshores estiguera capficat en moltes preocupacions i serioses, no permeté mai sacrificar per assumptes d'estat l'anomenada "hora del llibre"».[186] Era com un exercici quotidià, d'*otium* intel·lectual i retrobament amb els clàssics de l'Antiguitat. El dirigia –com s'observa– el mestre de cerimònies de la biblioteca palatina, l'inefable Antonio Beccadelli, que exercia de mentor, preceptor i conseller cultural d'Alfons.[187] La cancelleria el presenta com «legum doctorem, poetam laureratum [...], consiliarium et praeceptorem nostrum», i el rei l'anomena, en un escrit autògraf, «mi consejero y precettor».[188]

---

[184] Vegeu AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 105-109.

[185] VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore («Thesaurus Mundi. Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis», 20), Pàdua, 1981. Vegeu, per exemple, les pàgines 309-327.

[186] La frase prové del tractat *De principe,* par. 24: «Avus tuus, Alfonsus, ne a domesticis recedam exemplis, Antonio poetae [el Panormita] incredibili quadam voluptate operam dabat aliquid ex priscorum annalibus referenti, quin etiam veterum ab eo scriptorum lectiones singulis diebus audiebat ac, licet multis magnisque interim gavaretur curis, nunquam tamen passus est horam libro dictam a negociis auferri». Vegeu PONTANO, Giovanni, *Ad Alfonsum Calabriae Ducem «De principe liber»*, ed. a cura de Guido M. CAPPELLI, text llatí i versió italiana, Roma, 2003. En una altra obra seua, *De conviventia*, Pontano insisteix sobre la qüestió d'alimentar l'ànima culturalment després d'haver alimentat el cos, i posa d'exemple també la ja mitificada hora del llibre: «Rex Alfonsus statim post prandium vel Antonium Panhormitam, vel e doctis aliquem audiebat, ut qui dignum indicaret animum quoque cibo suo post pastum corporis reficiendum esse» (PONTANO, Giovanni, *I trattati delle virtù sociali*, ed. Francesco TATEO, Bulzoni, Roma, 1999, vol. 2, p. 256).

[187] VINCENZO, Laurenza, Il Panormita a Napoli, dins *Memorie dell'Accademia Pontaniana*, any 42, núm. 8, Nàpols, 1909, ps. 1-92 (p. 37); CAPPELLI, Guido M., *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Alianza, Madrid, 2007, p. 212, responsabilitza directament el Panormita com a principal impulsor del mite del Magnànim, amb tot aquell cerimonial de l'hora del llibre i altres actes creatius de propaganda.

[188] VINCENZO, L., «Il Panormita a Napoli...», p. 72 (doc. 33) i p. 73.

Era d'admirar, segons Lorenzo Valla, que un sobirà tan poderós i amb tantes ocupacions manifestara aquella curiositat intel·lectual pels clàssics, i que participara en múltiples sessions i lliçons exhibint enginy i sentit de l'humor: «nihil illi [Alfons I de Nàpols] iucundus cadere solet quam quoties lectio cum erudita aliqua questione transigitur, sive ut aliquid discat sive ut admirabile ingenium quo nullo cognovi prestantius admirabilique rerum copiam quas expertus est ostentat».[189]

A palau, en una aula annexa a la biblioteca, es debatia sobre el sentit de la mort de Dido segons l'*Eneida* de Virgili; es desfullaven els comentaris del gramàtic Eli Donat, les comèdies de Terenci, les *Dècades* de Livi, o la *Vida d'Alexandre* de Quint Curci Ruf, que el Panormita llegia a la capçalera del llit d'Alfons quan aquest jeia malalt, la primavera del 1444, per a reconfortar-lo. Jacopo Curlo, en una lletra adreçada al príncep Ferran, datable el mateix any 1444, li recorda un dia quan son pare, el rei Alfons, «facto prandio, cum in bibliotecam suam ornatissimam de more se recepisset, lectionem audivit, quam praeceptor suis Antonio Panormita quotidie agebat; ibique cum te prope cum sederes, et ego adessem una, et nonnulli etiam familiares, mentio facta est Elii Donati *Comentario* in Terentii comoedias...» Com s'observa, a les lliçons de matèria clàssica solien assistir, no sols els savis de la cort, sinó també «familiars» –nobles i alts funcionaris– i, més per obligació que per devoció, l'hereu de la corona.[190]

Pel testimoni de Michele Savonarola, preceptor de Borso d'Este i metge de la cort de Ferrara, sabem també que, a banda de l'hora del llibre, reservada a lectures elevades, els recitadors amenitzaven l'hora de dinar amb lectures de tipus historiogràfic, però més lleugeres i trivials, per a ser recordades d'oïda. L'arquiatra ferrarés escrigué l'opuscle *Del felice progressu* en llatí pel 1452 i el traduí alguns anys després a l'italià. Pot ser que haguera visitat la cort napolitana els anys 1444-1445, acompanyant el seu pupil. És convenient, escriu...

> ...che al tempo dil manzar d'i principi se ritrovasse uno huomo docto, il quale lezesse o recitasse cose di audito degne, come historie d'i soy passati e de li altri assay i quali lassato hanno di sé gloriosa memoria; e somegliante bey

[189] VALLA, Lorenzo, *Laurentii Valle Antidotum in Facium*, ed. a cura de Mariangela REGOLIOSI, Antenore («Thesaurus Mundi. Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis», 20), Pàdua, 1981, ps. XXIV-XXVI, 13-16 i 304-306. La citació la reprodueixen BADIA, Lola - TORRÓ, Jaume, «Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa:* primer suplement a l'edició de Quaderns Crema 2011», dins BADIA, Lola - CASANOVA, Emili - HAUF, Albert (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata / Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin / Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, Institut Interuniversiari de Filologia Valenciana, Alacant, 2015, ps. 51-66 (p. 58).

[190] La citació llatina, la proporciona AMETLLER, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 108-109.

> documenti, per i quali il principo se havesse a fare più prudente e più docto e li astanti ancora [...]. E ciò servava a nostro tempo Alfonso, re di Catalogna e di Napoli.[191]

Home de fe i de litúrgia, el rei Magnànim també tingué cura de manifestar en públic la seua praxi quotidiana de la religió –tres misses diàries– i el gust per les lectures sagrades. El llibrer florentí i biògraf d'humanistes Vespasiano da Bisticci s'admirava per l'aplicació que posava en monarca en la lectura de la Bíblia: «l'aveva letta più volte», escriu pel 1490.[192] S'arredonia així la imatge d'un rei complet i modèlic: guerrer i conqueridor, amant de la literatura clàssica i creient exemplar.

La publicació dels despatxos que els ambaixadors sforzescos enviaven de Nàpols a Milà ajuda els historiadors a posar límits al mite cultural i a acotar una mica la realitat. Francesco Cusani comentava així a Francesco Sforza (1 de novembre del 1457) l'aplicació posada pel rei Alfons a l'estudi: «che la maiestà sua se delecta del studio, ma che'l fa il contrario de li altri studenti». La vertadera passió del monarca, segons Cusani, era la caça, per la qual es mostrava boig («pazo») i a la qual dedicava la tardor i l'hivern. Avançada la primavera, ja prestava més atenció als humanistes i als llibres:

> In tuto poi alla Pasqua comenza et dura il studio suo, fin a San Lucha. Et ridiva che ancora ride, et dice che questi que gli lezono dicono che non intendono la natura sua: che'l fa il contrario che fa gli altri studenti. Et che gli havevano mandato a dire se la maiestà sua voleva che gli andassero detro, che'l gli haveva mandato a dire che non, perché le sue vacatione comenzavano hora. Et pose molte altre piacevelleze.[193]

Els escolars als quals es referia el rei constituïen un selecte col·lectiu d'alumnes «ad studia litterarum aptos» que acollia a la seua cort i a l'aula de la biblioteca per a

---

[191] SAVONAROLA, Michele, *Del felice progresso di Borso d'Este* [*ca.* 1452], ed. a cura de Maria Aurelia MASTRONARDI, Palomar, Bari, 1997; reed. electrònica dins *Biblioteca Italiana*, Roma, 2004 <www.bibliotecaitaliana.it>.

[192] DA BISTICCI, Vespasiano, «Vita di Alfonso I re de Aragona e di Napoli, scritta da Vespasiano Bisticci, con documenti e note», dins POLIDORI, E. (ed.), *Vite di illustri italiani inedite, rare, con illustrazioni*, Giovanni Pietro Vieusseux, Florència, 1843, vol. 1, ps. 380-484.

[193] Citat per SENATORE, Francesco, «L'itinerance degli aragonesi di Napoli», dins *L'itinérance des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du colloque international de Lausane et Romainmôtier (29 novembre-1er. décembre 2001). Cahiers Lausanois d'Histoire Médiévale*, CLHM, Lausanne, 2003, ps. 275-325 (p. 299).

formar-los adequadament. De manera que en l'esdevenidor pogueren detenir oficis i responsabilitats al servei de la corona. Així ho explica el *De dictis et factis Alphonsi regis* del Panormita (1455), en la versió catalana de Jordi de Centelles: «Los fadrins que Sa Alteza sabia aptes per a penre sciència hi abtes per a seguir studis de philo[so]fia, hi per ésser pobres no poder atènyer lo grau de la sicèntia, Sa Magestat los feÿa criar e acomanava alguns a retòrichs e altres a philòsofs, segons que vehia la abilitat de cadascú, donant e fent ministrar a cascú la espera per al studi necessària».[194]

«Questi que gli lezono», com deia l'ambaixador milanés, els humanistes de la cort, es mostraven agraïts a un sobirà –estranger, però molt poderós– que havia comprés la importància d'aclimatar-se a la realitat italiana i d'apreciar els beneficis de l'estudi dels clàssics, les bondats de la «nova cultura» anunciadora del Renaixement. El mateix Beccadelli adverteix sobre l'actitud hostil que apreciava en la majoria dels nobles i magnats ibèrics de la cort, ignorants del llatí i de tota lectura. La sorna dels guerrers ignorants la patien, no sols la *camarilla* d'humanistes de la qual se solia envoltar el rei, sinó també els comptats nobles que, traint en certa manera l'esperit de la cavalleria –la primacia del servei armat– s'atrevien a participar de les lliçons de l'hora del llibre: «Als criats seus, naturals d'Espanya, desviats e apartats de tot studi de eloqüència (com aja quasi cinch-cents anys que de ornament de doctrina aquella pàtria fretureje), en tant que als galants e generosos qui studiaven en saber la lengua latina scarnien e motejaven, lo gran rey los hi enduÿa a saber y studiar lo digne ornament de la sciència. Car los bàrbaros e grosos de enteniment, doctrina elegant los reforma».[195]

El que ressona darrere d'aquestes paraules és una translació del debat sobre «las armas y las letras» en què es trobava immersa aleshores l'aristocràcia castellana, molt afectada per la crisi d'identitat a què els abocava la naixença d'un estat modern i burocratitzat. El debat –que, d'altra banda, no és exclusiu de Castella– versava sobre la conveniència o no que un noble senyor laic, a part de participar en accions bèl·liques i governar vassalls, es dedicara als estudis reservats fins aleshores a gent lletrada –eclesiàstics, generalment–, o s'apassionara per la literatura d'evasió i els clàssics grecoromans.[196] El Panormita insisteix en aquest assumpte: «Com oýs [Alfons] lo bon rey de Castella

[194] BECCADELLI, Antonio *il Panormita*, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de CENTELLES, a cura d'Eulàlia DURAN; establiment del text llatí, a cura de Mariàngela VILALLONGA; apèndix de Joan RUIZ CALONJA, Barcino, Barcelona, 1990, ps. 182-183.
[195] Ibídem, p. 87.
[196] Sobre aquest debat intel·lectual, cabdal per a entendre la història cultural del segle XV castellà, s'ha escrit en abundància. Un treball clàssic sobre l'assumpte és el de LAWRANCE, Jeremy N. H., «The Spread of Lay Literacy in Late Medieval Castille», dins *Bulletin of Hispanic Studies*, 62, Liverpool, 1985, ps. 79-94.

acostumava de dir que no pertanyia al noble e generós home saber letres ni sciència, ab veu alta e fellona, respòs que tal paraula no era de rey mas de bèstia».[197] Malgrat l'interés d'Alfons V per la «nova cultura» i per acostar-se de manera voluntarista al paradigma platònic del rei filòsof, en veritat foren comptats els cavallers de les corones d'Aragó i Castella aveïnats a Nàpols que participaren dels *studia humanitatis*. Per qüestions de negligència formativa i de tradició cultural, quasi tots els cortesans ibèrics interessats en literatura compartien un univers de referents estètics arcaïtzant: la lírica dels trobadors occitans, poetes francòfons com Machaut o Grandson, i la *poesía de cancionero* castellana. Com a molt, l'acostament a la cultura italiana es produïa a través de la *Comèdia* de Dante o el *Decameron* de Boccaccio.[198]

Malgrat tot, l'esforç del rei de Nàpols per agombolar els «seus» humanistes i per oferir una imatge de rei culte a la resta d'Itàlia, trobà ressò immediat. A fi de comptes, en resultà una operació de propaganda política i dinàstica altament efectiva. Així, per exemple, quan Francesco Filelfo es desplaçà de la cort Sforza de Milà a l'aragonesa de Nàpols el 1453, l'impressionà una escena que evocaria anys a venir, per a cobrir-la amb una pàtina de nostàlgia i d'homenatge (1471): «Consuevit sane: ut nostri nobilissimum rex Alphonsus quottidie post prandium, quo utebatur moderatissimo, tanquam ad secundam aliquam mensam, ad alicuius, aut philosophii, aut historiographi, aut oratoris, aut etiam theologi lectionem se conferre et de iis rebus aliquid, vel dicere, vel audire, quod esset memoratu dignissimum, idque non domi solum, sed etiam militiae faciebat».[199] El capteniment gastronòmic del rei; el trasllat a una segona taula *post prandium,* on els aliments eren els llibres; la declamació ritual de textos filosòfics o historiogràfics; els tresors bibliogràfics ambulant per tendes de campanya... Tot això passaria a formar ja, de la mà dels humanistes, del mite i la llegenda d'una cort quasi renaixentista esplèndida i modèlica, i d'un rei memorable.

No faltaven tampoc els intel·lectuals de «regnes dellà», com Castella, Catalunya i València, que alimentaven el mite d'un rei culte i modèlic: des del proemi dels

[197] BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...,* p. 183.
[198] Dels personatges en qüestió i els detalls d'aquest panorama cultural, ens ocuparem més avant. Per a una panoràmica general, podeu veure VENDRELL DE MILLÀS, Francisca, *La corte literaria de Alfonso V y tres poetas de la misma*, Tipogr. de Archivos, Madrid, 1933; RIQUER, Martí de, «Alfonso el Magnánimo visto por sus poetas», dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo con motivo del quinto centenario de su muerte*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1960, ps. 173-196; ROVIRA SOLER, José Carlos, *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1990; PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel, «El tornaviaje de la poesía castellana a la corte de Nápoles. El poeta Diego del Castillo», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1563-1574.
[199] SORIA ORTEGA, A., *Los humanistas de la corte...*, p. 146.

Proverbios del marqués de Santillana (*ca.* 1445), fins a la versió valenciana de l'opuscle del Panormita, per Jordi de Centelles (*post* 1481), que ens ha servit adés de referència. El cronista barceloní Gabriel Turell, en el seu *Recort* (1476), evocava la imatge d'un rei Alfons que «ha fet veure de si gran saviesa». Per les mateixes dates, en el colofó de la gramàtica del *Perottus* (Barcelona, 1475), el conqueridor de Nàpols apareix mitificat com l'home que rescatà la pàtria catalànica de la barbàrie per a ensolcar-la per la senda de la moderna llatinitat: «ut patria ex horrida culta fieret, et pro barbarie latinitatem indueret». Per la seua banda, l'arxiver i cronista barceloní Pere-Miquel Carbonell, en les *Chròniques de Espanya* (1495-1513), contribuïa a refermar la idea d'un «rey Alfonso, qui axí·ns ha despertat e mostrat camí de aprendre saber». I el gramàtic Pere Badia, de Barcelona igualment, exaltava en les *Introductiones latinae* (1505) el paper del Magnànim com el d'aquell castellà (*hispanus*) que havia restaurat el prestigi de la Corona d'Aragó, i com el principal artífex del restabliment del llatí clàssic i dels estudis d'humanitat a Itàlia. En fi: el mite s'havia engrandit i consolidat.[200]

Seria tan extens com innecessari anotar el virolat repertori d'historiògrafs dels segles XVI-XVIII, del tipus Zurita o Collenuccio,[201] que perpetuaren –i, fins i tot, enriquiren– l'aurèola de rei humanista que envoltava la figura del rei Alfons el Magnànim. El prestigi inqüestionat de la seua figura històrica arribà intacte a mans d'historiadors del Romanticisme, com ara Víctor Balaguer, que incorporaren el Magnànim –contingudament, això sí–[202] al repertori mitològic de la Renaixença política i cultural de la nació catalana. En el seu opuscle *Alfonso V y su corte de literatos* (1866), Balaguer convidava els seus compatriotes a congratular-se d'un rei que fixà «en aquel bello país [Itàlia] su corte famosa de sabios, de oradores y de poetas, con quienes el monarca aragonés departía alegremente, tomando parte en sus literarias y científicas contiendas y presidiendo los certámenes y la academias que bajo su augusta protección se celebraban».[203] Després de repassar la nòmina d'humanistes, l'autor no s'està de

[200] Les referències precedents les facilita DURAN GRAU, Eulàlia, «La defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI», dins FERRANDO, Antoni - HAUF, Albert, *Miscel·lània Joan Fuster, 3. Estudis de llengua i literatura*, Publicacions de l'Abaida de Montserrat, Barcelona, 1991, ps. 241-265; reed. dins DURAN, E., *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, Tres i Quatre («La unitat», 185), València, 2004, ps. 354-355.

[201] El retrat que fa l'historiador napolità del segle XVI del rei Magnànim, basat en els humanistes del XV, el reprodueix GARIN, Eugenio, *El Renacimiento italiano*, Ariel, Barcelona, 1986, ps. 174-176.

[202] Els almogàvers de Roger de Flor a Grècia, les gestes de Jaume I el Conqueridor, les victòries de Pere el Gran i altres materials commemoratius, oferien més joc pictòric i literari, sens dubte, que el sobirà que havia abandonat en la dissort la Pàtria Catalana i l'havia situada a les portes d'una guerra civil.

[203] BALAGUER, Víctor, «Alfonso V y su corte de literatos», dins Apèndix a *Las calles de Barcelona*, Salvador Manero, Barcelona, 1866, vol. 2, ps. 433-455 (ps. 433-434).

recordar-nos que «varios fueron los ingenios catalanes que sobresalieron en la corte de don Alfonso», i ofereix expressament una nòmina de poetes, cancellers i teòlegs dels països de parla catalana dels quals tenia notícia o referència.[204] També es fa ressò, abeurant del text de Jordi de Centelles,[205] de la llegenda d'un rei que havia traduït les epístoles de Sèneca al castellà per a posar la saviesa a l'abast dels *illiterati*.[206]

Els historiadors de la cultura castellana, no sols s'interessaren per aquella exòtica cort hispana, sinó que incorporaren *Alfonso el Magnánimo* al repertori de mites de la historiografia espanyola. Amador de los Ríos (1863-1865) encara el considerava el punt de partida de l'humanisme en àmbit cultural català,[207] però Menéndez y Pelayo afirmava directament que «la corte de Alfonso V es el pórtico de nuestro Renacimiento»; l'espanyol, s'entén (1890).[208] Per la seua banda, Antoni Rubió i Lluch reblava el clau en situar Joan I el Caçador com un monarca precursor de l'humanisme, just abans de constatar que «només Alfons el Magnànim mereix pròpiament el títol d'humanista» (1917), amb la qual cosa el tòpic romania servit.[209]

Un segle després de Balaguer, en vespres dels esforços desmitificadors de la crítica moderna,[210] l'aproximació de Miquel Batllori a la cort de Nàpols posava de manifest fins a quin punt el mite alfonsí continuava viu: «Al segle XV», escriu pel 1973, «la conquesta de Nàpols per part d'un rei aragonés d'estirp castellana –Alfons el Magnànim– crea al golf partenopeu una cort literària italo-hispànica, garanteix el triomf

[204] Jordi de Sant Jordi, Andreu Febrer, Lleonard de Sors, Francesc Ferrer, Bernat Miquel, Joan Ribelles, Perot Joan, mossén Súnyer, Pere Torroella, Ferrando de València («mallorquín», *sic*), Lluís de Cardona, Guillem de Puigdorfila, Joan Soler, Jaume Montaña, Joan-Ramon Ferrer i Jeroni Pau (p. 442).
[205] BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, p. 195: «Hi tant amava [Alfons] los seus vassalls de Spanya, que les epístoles de Sèneca en lengua castellana los transfferí e tresladà perquè la notícia de aquell libre divinal aribàs als hòmens lechs e ignorans».
[206] BALAGUER, V., «Alfonso V...», p. 448.
[207] AMADOR DE LOS RÍOS, José, *Historia crítica de la literatura española*, Tipogr. de José Rodríguez, Madrid, 1863-1865; ed. facsímil de Gredos, Madrid, 1969, vol. 6, ps. 411-415.
[208] MENÉNDEZ PELAYO, José, *Historia de la poesía castellana en la Edad Media*, Madrid, 3 vols., 1911-1915, vol. 2, p. 250.
[209] RUBIÓ LLUCH, Antoni, «Johan I, humanista, i el primer període de l'humanisme català», dins *Estudis universitaris catalans*, 10, Barcelona, 1917-1918, ps. 1-117 (p. 55).
[210] Ens referim, en particular, a l'aterratge intel·lectual forçós pilotat per BADIA, Lola, «L'"Humanisme català": formació i crisi d'un concepte historiogràfic», dins BRUGUERA, Jordi - MASSOT, Josep (coords.), *Actes del cinqué Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Aldorra, 1-6 octubre 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, ps. 41-70; reed. dins BADIA, Lola, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 1988, ps. 13-49. O a la perspectiva –sempre magistral– de RICO, Francisco, «Petrarca y el "Humanismo catalán"», dins TAVANI, Giuseppe - PINELL, Jordi (eds.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982),* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 257-292; ÍDEM, *El sueño del humanismo (de Petrarca a Erasmo)*, Destino, Barcelona, 2002.

de l'humanisme a la Corona d'Aragó, i obre definitivament Castella a les influències humanístiques».[211] Pel que fa a les relacions literàries hispanoitalianes, afig:

> De bell antuvi, els contactes dels primers humanistes catalans amb els italians foren més aviat de caire literari [...]. Però, durant l'època d'Alfons el Magnànim, a Nàpols hi hagué una veritable convivència entre els humanistes italians, catalans i castellans. Fou allí on Valla, el Panormita, Guarino, el mateix Aretí, Decembrio, Barzizza conviuen amb Andreu Febrer, Jordi de Sant Jordi, Ausiàs March, Lluís de Vila-rasa; i també potser Ferran Valentí, amb el marqués de Santillana i la resta de poetes castellans del cançoner d'Estúñiga.

Aquesta amanida de noms –d'insostenible imbricació topogràfica i cronològica, com és evident– servia des de feia segles per a introduir el tòpic alfonsí. Tanmateix, quan el mateix Batllori contrastava els prolegòmens amb els resultats de la recerca bibliogràfica i arxivística, es veia obligat a admetre algunes conclusions severament correctores: «Cap índex tan revelador de l'escassa importància de la cultura catalano-aragonesa a Nàpols com la manca quasi completa d'autors catalans a la *Biblioteca dei re aragonesi di Napoli*, de Tammaro De Marinis».[212]

De la mateixa tasca desmitificadora havia de participar, per força, Alan Ryder, eminent exegeta de la documentació del regnat del Magnànim. Tot i reconéixer l'interés d'Alfons d'Aragó per la cultura humanística, adverteix que aquest interés sols es manifestava en ocasions especials i en temps d'oci. I constata que la participació directa del cercle de preceptors lletraferits en els afers de govern fou més ornamental que no decisiva: «su influencia sobre la política y el gobierno fue escasa».[213] El vertader cercle de poder a Nàpols el constituïen els «familiars» del rei, és a dir, un col·lectiu de nobles oriünds de les corones d'Aragó i Castella que gaudien dels oficis palatins més rellevants.[214] Així ho pogué comprovar l'anònim autor de la *Descrittione de la cità e governo di Napoli,* segurament un sagaç informador venecià, quan visità la cort napolitana el 1444: «li governatori della Maiestà del Re, i quali attende ala persona soa», segons ell, eren els nobles Enyego de Guevara, Guillem-Ramon de Montcada,

[211] BATLLORI, M., *De l'humanisme i del Renaixement...*, p. 29.
[212] Ibídem, ps. 29, 45 i 119.
[213] RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 72-73.
[214] Aquests constituïen, segons IGUAL, David - NAVARRO, Germán, *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1994, p. 64, el «nucli dur» de la cort, «el núcleo decisivo de acción y autoridad política del estado».

Ximén-Peres de Corella i Guillem de Vic, i el protonotari Ferrer Ram.[215] Es dóna la coincidència que tots aquests *catalani* eren valencians, tret del Guevara, nat a Castella, però criat en l'adolescència al palau reial de València. Com és natural, i ja d'una manera més objectiva, l'historiador, a qui «sorprende el carácter exclusivamente español de este grupo», afig a la llista els noms d'algun personatge tant o més important que aquells, com ara el català Arnau Roger de Pallars, bisbe d'Urgell. En qualsevol cas, Ryder remarca la pràctica absència d'italians en l'entorn i la cambra del rei.[216]

Deixant de banda l'apunt impressionista de la *Descrittione*, si fem relació dels nobles i cancellers que servien Alfons d'Aragó, comprovarem l'abassegadora presència de valencians a la cort de Nàpols. Aquesta circumstància resulta més fàcil d'entendre si atenem al fet que la cort napolitana no fou sinó una projecció en l'espai –cap a llevant– i en el temps (1436-1458) de la també esplendorosa cort de València (*ca.* 1415-1430).[217] A més a més, es dóna la circumstància que la ciutat i el regne de València travessaven llavors per un gran moment de puixança demogràfica i mercantil, en contrast amb l'estacament del vell «motor» de la Corona, Catalunya, un principat que s'encaminava, inexorablement, cap a la guerra civil. Barcelona havia deixat de ser la capital cultural de la Corona d'Aragó per a cedir el testimoni a València, que inaugurava llavors un segle d'or de les lletres (Jordi de Sant Jordi, Ausiàs Marc, Jaume Roig, Joanot Martorell, Roís de Corella, Isabel de Villena...). Es comprén així la sensació de tristor bibliogràfica que documenten i argumenten Jaume Aurell i Alfonso Puigarnau:

> La mínima repercussió numèrica de les obres dels clàssics en les biblioteques dels mercaders barcelonins [...] –un Sal·lusti, un Ovidi, un Virgili– [...] demostra fins a quin punt va ser precisament en aquesta època [1390-1472] on el Principat va començar a quedar-se aïllat dels principals punts d'embranzida cultural del moment. L'absentisme d'Alfons el Magnànim no va fer sinó

[215] FOUCARD, Cesare, «Proposta fatta dalla Corte Estense ad Alfonso I, re di Napoli (1445)», dins *Archivio storico per le provincie napoletane*, 4, Nàpols, 1879, p. 689-725 (p. 714); citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 72-73.
[216] Ibídem, p. 73.
[217] Alfons V el Magnànim, essent encara infant reial, es casà a València (1415) abans d'acompanyar el pare a Perpinyà. Després tornà a residir com a rei a València, preferentment, entre abril del 1417 i octubre del 1430: abril del 1417-maig del 1418; agost-setembre del 1419; parèntesi de l'expedició a Itàlia (1420-1423); de no a la capital valenciana, gener-abril del 1424; parèntesi de la primera guerra de Castella (1425); a València, de desembre del 1426-maig del 1427; en juliol-novembre del 1427, i en març-desembre del 1428; parèntesi de la segona guerra de Castella (1429-1430); retorn de març a maig i d'agost a octubre del 1430; trasllat a Saragossa i Lleida, i estada a Barcelona (1431-1432), abans d'embarcar definitivament cap a Itàlia. Vegeu GIMÉNEZ SOLER, Andrés, *Itinerario de Alfonso V de Aragón y Nápoles*, Mariano Escar, Zaragoza, 1909, ps. 1-114.

> augmentar aquesta sensació [...]. Un altre indicador molt il·lustratiu en aquest sentit és la manca de literatura italiana, per bé que el Dant –per citar l'autor més representatiu del pre-renaixement– havia tingut gran acceptació més enllà de les fronteres de la seva Florència natal.[218]

Aquestes conclusions reforcen, doncs, la idea d'un «fracàs de l'humanisme-renaixement italià a la Península [Ibèrica]» i la pràcticament nul·la penetració a la Catalunya de mitjan segle XV dels corrents renovadors de l'humanisme italià.[219] I el mateix es pot dir de Mallorca, en base al treball de Hillgart.[220] O de València, on, a desgrat del tòpic del «segle d'or» literari que venim d'exhumar, els professors Ferrando i Escartí constaten les limitacions dels repertoris bibliogràfics locals. Hi predominen els clàssics medievals i les *Històries troianes*, i hi escassegen la literatura italiana i els clàssics de l'Antiguitat grecoromana rescatats pels humanistes.[221]

De manera que el mite d'«una cort literària italo-hispànica» que «garanteix el triomf de l'humanisme a la Corona d'Aragó, i obre definitivament Castella a les influències humanístiques» –Batllori *dixit*–, quedaria confutat per modernes recerques bibliogràfiques, de caràcter quantitatiu, i per una crítica literària qualitativament més realista i menys ornada de patriotisme. I això val, no tan solament pel que fa a la Corona d'Aragó, sinó també pel que respecta a Castella i al mite historicocultural –així mateix fructífer i molt elaborat– d'un «humanismo español» *sui generis*.[222]

L'esplèndida cort napolitana d'Alfons el Magnànim –mitificacions a banda– fou tan cinegètica com literària; tan preocupada per la victòria militar i la diplomàcia, com per ornamentar aquella amb arcs de triomf i aquesta amb oracions de propaganda monàrquica. El poder real –el poder polític i de decisió– l'exercien, juntament amb el titular de la potestat reial, un reduït cenacle de *criados*, en el sentit de 'curials i nobles de la màxima confiança', que aquest mot adquirí en el castellà medieval. Els napolitans els coneixien com «i creati catelani del re», és a dir, els magnats, eclesiàstics i juristes –

---

[218] AURELL, Jaume - PUIGARNAU, Alfonso, *La cultura del mercader en la Barcelona del siglo XV*, Omega, Barcelona, 1998, ps. 159-160.
[219] Ibídem, p. 187.
[220] HILLGARTH, Jocelyn Nigel, *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1991.
[221] FERRANDO, Antoni - ESCARTÍ, Vicent-Josep, «Impremta i vida literària a València en el pas del segle XV al XVI», dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74, Castelló de la Plana, gener-juny 1998, ps. 161-178.
[222] D'aquest debat, el de la difusió i arrelament –o no– de l'Humanisme italià a la Península Ibèrica del segle XV, ens ocuparem en la introducció del capítol següent.

valencians i catalans, majoritàriament– que governaven la Corona en coordinació amb el sobirà, i al marge d'interferències per part dels humanistes.

Pel que fa a la presumpta «convivència» entre els homes de lletres italians i els cortesans hispànics –i és aquesta una sospita que hauríem de confirmar o desmentir més avant–, a priori fa la sensació que es limità a casos comptats d'amistat individual, i a interessades dedicatòries. Els presumptuosos i elitistes corifeus del moviment humanista, congregats entorn del Panormita i de la seua *Porticus Antoniana* (la futura Acadèmia Pontaniana), fundada pel 1447,[223] no mostraven cap interés per col·leccionar els trivials poemes del *Cancionero de Estúñiga*, per posar un cas. Els secretaris i escrivans de la cancelleria, formats en un ambient escolàstic, es trobaven incapaços d'abastar el nivell de coneixements dels humanistes, als quals admiraven i afavorien. I els *semibarbari* companys d'armes del rei Alfons, per norma general, no mostraven gaire interés –tret d'alguna significativa excepció– per assistir a les lectures de Titus Livi que Beccadelli celebrava tots els estius a l'hora del llibre. En efecte, diu Gargano, els cavallers lletraferits que vingueren de «les parts dellà» per a establir-se a Nàpols trobaren ací «un prestigioso circolo umanistico, da cui però [...] rimasero per lo più esclusi». No es tractava de convivència, sinó de coexistència.[224]

* * *

La construcció del mite alfonsí, no obstant les limitacions que la crítica moderna ha posat a la tradició historiogràfica, exigia –entre altres coses– de l'acumulació d'un tresor bibliogràfic, d'una biblioteca d'estat. En aquest sentit, la biblioteca reial d'Alfons el Magnànim –o, si més no, allò que en queda: la part supervivent a la disgregació del llegat– constitueix un preciós registre patrimonial i és la manifestació artística més interessant de la utopia cultural dels humanistes de la cort de Nàpols.

L'elaboració de la imatge de governant estudiós i culte que havia de difondre's per Itàlia comprenia dos vessants, la del rei lector –garantida per l'hora del llibre i altres cerimònies– i la del rei bibliòfil: el príncep que adorava i col·leccionava, com cap altre del seu temps, els instruments del saber. Ja prèviament a la seua aventura napolitana, Alfons havia tingut la profitosa idea de presentar-se als seus vassalls usant la divisa del

[223] Sobre aquest cercle intel·lectual, liderat des del 1471 per Giovanni Pontano, vegeu VILLANI, Gianni, «L'Umanesimo napoletano...», p. 720. Es constituí a inicitativa d'Antonio Beccadelli *il Panormita*, en el segon semestre del 1447, i fou aprovada la seua existència pel rei per mediació del secretari reial Francesc Martorell, que intercedí davant ell a tal efecte. Vegeu SORIA ORTEGA, A., *Los humanistas de la corte...*, ps. 280-281.
[224] GARGANO, A., *«Con canto acordado»..*, ps. 24 i 83.

llibre obert;[225] emblema que, una vegada perfeccionat pels humanistes de la cort,[226] sovint acompanyat d'un ambivalent *motto* llatí «LIBER SVM»: 'sóc lliure', i m'he alliberat practicant la lectura i els estudis «liberals», sota l'ègida de *Liber/*Bacus.

Sembla increïble com una simple anècdota cortesana passava a convertir-se –de la mà amplificadora dels historiògrafs de la *domus regia*– en una baula més de la cadena de mèrits que adornava l'efígie del conqueridor de Nàpols. En el *De dictis et factis* de Beccadelli, versió de Jordi de Centelles, es diu que, estant a Messina (*ca.* 1434), «no essent-hi lo librer qui tenia càrech dels libres, e les portes fossen tanquades de la libreria, lo rey, desigós de estudiar, manà que li portassen unes tenalles, y ab ses mans desclavà lo pany de la libreria».[227] I és cosa d'admirar, igualment, amb quina rapidesa el mite flamant del rei savi es propagà per Itàlia i la resta d'Europa.

Així, per exemple, en una epístola parenètica de desembre del 1443, dedicada per Enea Silvio Piccolomini al rei de Romans Frederic III d'Àustria, apareix exaltada la figura del flamant rei de Nàpols com a paradigma del monarca estudiós. Hom imagina el d'Aragó llegint tots els dies, arrecerat en una tenda de campanya, i aprenent a convertir en pròspera l'adversa fortuna gràcies a la saviesa que confereix a l'ésser humà la lectura i assimilació de la filosofia moral continguda en els clàssics antics. Sols així s'entenia que un príncep vençut i humiliat de tal manera a Ponça poguera haver convertit aquella derrota de les armes en una sonada victòria per a les lletres: «Alfonsus, rex Aragonum, cui et Sicilia paret et illa Italiae pars obedit, quae olim Magna Graecia dicebatur [...], qui totiens victus tandem vicit et adversam Fortunam in favorem sui convertit, nunquam in castris est sine libris; quoque it, illuc et bibliotheca sequitur. Sive in tectis est, sive in tentoris manet, singulis diebus aut legit aut audit».[228]

---

[225] L'usava ja, juntament amb les garbes de mill, a València, pel 1426. Vegeu GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, «El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428)», dins GALÁN, Ángel - CARRETERO, José Manuel (eds.), *El alimento del estado y la salud de la «res publica». Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa*, Universidad de Málaga-Red Arca Comunis - Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2013, ps. 291-308 (p. 297).

[226] El Panormita lloà l'encert del seu patró, que «librum et eum quidem apertum pro insigni gestavit, quod artium cognitionem maxime rebus convenire intelligeret» (DE MARINIS, Tammaro, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, Hoepli, Milà, 1952, vol. 1, p. 131).

[227] BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 166-167. El text llatí, reprod. en *Biblioteca Italiana,* Roma, 2004, ed. digital < http://www.bibliotecaitaliana.it/indice/visualizza_scheda/bibit000602>: «Cum regiae bibliothecae custos obserata libraria abesset, rexque ipse legendi percupidus, forcipe seram excuteret, intervenit Matheus Siculus eximiae ille sanctitatis sacerdos dixitque: "Tu ne id Rex magne manibus propriis, tu ne?" Cui rex subridens, "Quaeso" –inquit– "vir sancte, nunquid Deus et natura nequicquam regibus manus dederit"» (ll. 2, cap. 37: *urbane*).

[228] PICCOLOMINI, Aeneas Silvius, *Opera quae extant omnia,* Tipogr. de Henrich Petri, Basliea, 1551; reed. 1571, epístola 105, p. 602. Vegeu també ROSSO, Paolo, «Marchesi letterati del Quattrocento: a settant'anni dalle ricerche di Gustavo Vinay», dins COMBA, Rinaldo - PICCAT, Marco, *La cultura a Saluzzo fra Medioevo e Rinascimento. Nuove ricerche. Atti del Convegno (Saluzzo, 10-12 febbraio 2006)*,

Quan Bartolomeo Facio, en el *De viris illustribus* (1456), fa un elogi final de la figura del rei Alfons, a manera de colofó panegíric, ens recorda que «librorum volumina prope infinita a Bibliothecam suam mirificam ornatam conjecit».[229] El nombre de volums de la seua biblioteca, meravellosament ornats, es volia considerar infinit o quasi, oníricament fabulós. Quan s'escriu això, la del rei és una biblioteca consumada, i fins i tot comença a ser llegendària. Però el projecte venia de molt abans. Tenia uns precedents hispànics, unes motivacions polítiques i una història pròpia: la de transformar una col·lecció principesca[230] en una biblioteca d'estat.[231]

La biblioteca del rei Martí l'Humà, de resultes del procés de tesauització bibliogràfica del casal de Barcelona durant el segle XIV, comptava amb 289 llibres, quasi tots en llengua romanç (català, castellà, francés), segons l'inventari del 1410.[232] L'únic clàssic raonable era un llibre de Sèneca, la qual cosa posa de relleu el tipus de cultura que es consumia a la Corona d'Aragó al temps de l'entronització de Ferran I (1412-1416). Al marge de la biblioteca reial, l'infant Alfons, que tenia cort i seguici propi, comptava amb una modesta col·lecció particular de 16 «libres, de pergamí com en paper» en castellà, català i francés (Barcelona, 1412): manuals de llatí, cinegètica i escacs (*Doctrinal de gramàtica*, *Sant Isidoro*, *Libro de falconería*, *Libre dels scachs en latí*), literatura sapiencial i *de regimine principum* (*Dictos de savis*, *Los VII savis en francés*, *Regimens de prínceps*, *Governaments de los prínceps*), lectures religioses i edificants (*Ores*, *Bíblia miniada*, *Concordances de la Bíblia*, *La Gran Bíblia en francés*, *Boeci «De consolació» en francés*, *Dialogorum* de Gregori el Gran), i historiografia bàsica (*Crónicas del rey de Castella*, *Libre qui tracte de romans e cartaginesos*).[233] La llista ens forneix una informació impagable sobre el currículum educatiu i els estímuls intel·lectuals que rebia un príncep adolescent, de 16 anys d'edat.

Società per gli studi storici, archeologici ed artistici della provincia di Cuneo («Marchionatus Saluciarum monumenta. Studi», 8), Cuneo, 2008, ps. 59-106.

[229] Citat per DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...,* vol. 1, p. 2.

[230] Equiparable per gustos i continguts amb les «bibliotecas aristocráticas» de la Castella del segle XV, com les denomina DEYERMOND, Alan D., «Prosa y actividad intelectual en el otoño de la Edad Media», dins RICO, Francisco (dir.) - DEYERMOND, Alan D. (coord.), *Historia y crítica de la literatura española, 1/1. Edad media. Primer suplemento*, Crítica, Barcelona, 1991, ps. 312-337 (p. 313).

[231] Segons la definició que en fa PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 440-441.

[232] MASSÓ TORRENTS, Jaume, «Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull», dins *Revue hispanique. Recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, 12, Nova York-París, 1905, ps. 513-590.

[233] GONZÁLEZ-HUTERBISE, Eduardo, «Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)», dins *Annuari de l'Institut d'Estudis Catalans,* 1 (any 1907), Barcelona, 1908, ps. 148-188. Citat per DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...,* vol. 1, p. 1.

A partir del 1415, el rei considerà que ja dominava suficientment el llatí, i féu donació del doctrinal de gramàtica a un escolà de la seua capella, Antoni Fuster.[234] Ara s'ocupava ell, personalment, d'augmentar els volums de la seua biblioteca amb un *Breviari d'amor*, una *Història d'Alexandre* i altres obres molt divulgades a la Corona d'Aragó. En l'inventari de fons efectuat a València el 15 de juliol del 1417, figuren ja 61 títols, quasi tots en castellà, català i francés; ben pocs en llatí. Entre les obres llatines, es troben, per exemple, les *Istorie Trogii Pompei*, que havia deixat al seu oncle Enric de Villena; les epístoles de sant Jeroni, que tenia prestades el bisbe de Mallorca; les *Dècades* de Titus Livi; *De Civitate Dei* de sant Agustí; les *Morals* de Sant Gregori, etc. Es tracta, en conjunt, d'una selecció d'autors antics molt divulgats en l'edat mitjana, lectures sagrades, literatura sapiencial i obres de jurisprudència.

Amb l'establiment de la cort i la biblioteca a Sicília (Palerm, Messina, 1432-1435), sota control del secretari reial i «custodi dels libres» Lluís Sescases, el rei s'interessà per adquirir noves obres clàssiques. El 1433, per exemple, demanà unes «epístoles de Sèneca en romanç». Continuava així, entre campanya i campanya de guerra, la conformació d'una gran biblioteca personal, ara ja amb la incorporació de còdex italians elaborats «a la manera florentina».[235] No deixava de ser aquella «llibreria», però, la col·lecció privada d'un príncep: una modesta biblioteca palatina, si la comparem amb la biblioteca Visconti de Pavia, que Alfons V tingué ocasió de visitar i conéixer l'any 1435, durant la seua captivitat milanesa. Aquesta de Pavia contenia 988 còdexs manuscrits, segons una *consignatio librorum* del 1426,[236] molts dels quals luxosament il·luminats i relligats, i es considerava la més important d'Itàlia. Allí comprengué Alfons[237] la importància de posseir una «biblioteca d'estat» per a assolir el rang i la natura de *Rex Italicus* als quals aspirava. A tal efecte, i sense renunciar a la seua predilecció per la miniatura gòtica, accedí a incorporar al seu tresor bibliogràfic, prioritàriament, obres de clàssics grecoromans decorades a la manera italiana; amb la

[234] GONZÁLEZ-HUTERBISE, E., «Inventario de los bienes...», ps. 182-185.
[235] PETRUCCI, A., «Libros, escrituras...», ps. 444-445.
[236] ZAGGIA, Massimo, «Linee per a una storia della cultura in Lombardia, dall'età di Colucio Salutati a quella del Valla», dins ROSSI, Luca Carlo (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Florència, 2010, ps. 3-126 (p. 95).
[237] Segons TOSCANO, Gennaro, «La biblioteca di Alfonso il Magnanimo in Castel Nuovo», dins BELLVESER, Ricard (ed.), *Alfons el Magnànim, de València a Nàpols*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2009, ps. 345-376 (ps. 353-354).

participació d'il·luminadors com el mestre llombard de les *Vitae imperatorum*, que havia treballat prèviament a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti.[238]

Fou al castell de Gaeta (1436-1443) on començà a materialitzar-se el projecte, quan encara era *librarius maior*, oficialment, el català Lluís Sescases, però figurava de *custos librorum* o «guardià dels llibres de casa del senyor rey» l'humanista valencià Joan Serra, encara jove (1436-1441). En novembre del 1441 sembla que es produí una reorganització de la «libreria del senyor rey», amb la designació d'un nou equip de bibliotecaris: el mallorquí Tomàs Aulesa, «librer» major, reemplaçat després (abans del 1451) pel canonge de la Seu de València Jaume Torres; amb l'italià Baldasarre Scariglia (1442-1465)[239] i el «sotslibrer» valencià Jaume de Casp (documentat ja en gener del 1446) d'ajudants. Al voltant dels dos últims es movien altres auxiliars més o menys eventuals (com ara Tommaso di Venia, Francesc Escales[240] o Gaspar Peiró, *ca.* 1453-1456), que cooperaven en tasques de relligadura («ajudant ligador») o es desplaçaven a la recerca i adquisició de còdexs.[241] Per als quefers d'amanuense, el rei comptava amb cal·lígrafs de primera fila, com el genovés Jacopo Curlo o el barceloní Gabriel Altadell; il·luminadors i miniaturistes com Alfonso «Espanyol» (o de Còrdova) o el napolità Cola Rapicano, i enquadernadors musulmans vinguts de Granada i Còrdova (1443),[242] i segurament també de València –a Xàtiva hi havia excel·lents obradors– que ajudaren a la difusió de l'estil mudèixar per Itàlia i la resta d'Europa.[243]

Quan Alfons el Magnànim efectuà la seua entrada triomfal a Nàpols, el 26 de febrer del 1443, manà portar de Gaeta la biblioteca i la féu instal·lar (9 de maig de dit any)[244] en un «studi» de Castel Capuano (1443-1449),[245] a l'espera que s'efectuaren les

[238] ALEIXANDRE, Francisca, «Creadores del libro en la corte de Alfonso el Magnánimo», dins BELLVESER, R. (ed.), *op.cit.*, ps. 295-310 (ps. 303-304).
[239] Segons els documents apareix citat com *Scariglio* o *Scariglia*.
[240] A qui dedicaria una novel·la del seu *Novellino* Masuccio Salernitano.
[241] MAZZATINTI, G., *La biblioteca dei re...*, ps. XXII-XXIII.
[242] ACA, Cancelleria reial, reg. 2939, fs. 63r-69v (Campament del bosc de Vairano, 16 de juliol del 1443). Publicat per SALICRÚ LLUCH, Roser, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1999, doc. 337, p. 404. Ho recull també RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 97-98.
[243] Es parla fins i tot d'un «estilo mudéjar napolitano». Vegeu ALCINA FRANCH, José, *La encuadernación napolitana en la segunda mitad del siglo XV*, Madrid, 1948, ps. 13-14. Per la seua banda, BARRETO, Joana, «La matrice valenciana della politica artistica alfonsina», dins Delle Donne, Fulvio - Torró Torrent, Jaume (eds.), *L'immagine di Alfonso il Magnanimo tra letteratura e storia, tra Corona d'Aragona e Italia / La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, Sismel - Edizioni del Galluzzo, Florència, 2016, ps. 125-138, relaciona aquesta artesania amb obradors valencians, i cita LAUER, Philippe, «Les reliures des manuscrits des rois aragonais de Naples conservés à la Bibliothèque Nationale», dins *Bulletin philologique et historique jusqu'à 1715 du Comité des travaux historiques et scientifiques,* París, 1928-1929, ps. 121-130.
[244] TOSCANO, G., «La biblioteca di Alfonso...», p. 367.

obres de rehabilitació i reforma arquitectònica de Castel Nuovo, la futura seu de la cort reial. La biblioteca reial napolitana dels Anjou havia desaparegut en un naufragi, consecutiu al saqueig, incendi i espoli de la ciutat de Nàpols efectuats pels cavallers del rei d'Aragó en juny del 1423. Així li ho recordava, en febrer del 1434, Alberto de Sarteano a l'humanista florentí Niccolò de' Nicoli.[246] De manera que la biblioteca d'Alfons el Magnànim no contenia fons angevins anteriors a la conquesta.

Segons Gennaro Toscano,[247] al servei de la biblioteca de Castel Capuano es trobaven Tomàs Aulesa, Jaume Torres, Jaume de Casp i Jacopo Curlo, però era Antonio Beccadelli *il Panormita* qui orientava el rei en matèria d'adquisició de llibres.[248] Quan la biblioteca es traslladà a Castel Nuovo, el 1449, la instal·laren en un gran recinte amb finestral obert al mar. Giannozzo Manetti la visità el 1455 i quedà impressionat.[249] L'augustinià genovés Adamo de Montaldo, en la seua *Oratio de vita Alphonsi regis ad Calistrum III* (1458), recorda haver assistit a un dels debats celebrats a la biblioteca napolitana, en la part més alta del castell, i comenta que, acabada la *lectio*, un grup de servidors portà el berenar i entrà un bufó per a amenitzar-lo.[250] I és que la biblioteca, a banda d'un *sancta sanctorum* de la cultura llibresca de l'humanisme, era també un lloc de trobada de cortesans, recepció d'insignes visitants, sala de debat sobre els més diversos afers i aula escolar reservada als alumnes becats pel monarca. De l'educació d'aquests s'ocupaven el sots-sagristà de la Seu de València Melcior Miralles, *magister artium* i llicenciat en teologia, i altres clergues d'origen hispànic. El preceptor Melcior

[245] Mazzatinti, G., *La biblioteca dei re...*, p. XXVI, documenta les despeses de Tomàs Aulesa en l'«adob del dit studi», pel 1443.

[246] «Incursante enim eandem provinciam superiore tempore rege Aragonum, et urbem ferro incendioque vastante, ita milites eius depopulati sunt civitatem, ut praeter alia ludibria magna quadeam classis [= navis] de spoliis onusta, libris praecipuis, ab eis in patriam saevisimi hostis adveheretur. Quae cum in medium pelagus posita aequora vento flante sulcaret, maris tempestate vorante summersa est». Vegeu DE SARTEANO, Alberto, *Opera omnia*, ed. a cura de Francis HAROLD, Tipogr. de Giovan Battista Bussotto, Roma, 1688, epístola 25, p. 228, Ferrara, *VI kal. februarias 1433* [= 1434]; citat per SABBADINI, Remigio, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli 14 e 15*, Florència, 1905, p. 189, que justifica la versemblança de la data 1423, enfront de la del 1421 proposada de memòria per Sarteano.

[247] Autor que ofereix una visió renovada sobre la bibloteca napolitana dels reis d'Aragó, a partir de TOSCANO, Gennaro, *Les rois bibliophiles enlumineurs à la cour d'Aragon à Naples (1442-1495): les manuscrits de la Bibliothèque nationale de Paris*, Tesi doctoral, Université Paris-IV, París-Sorbonne, 1992.

[248] TOSCANO, Gennaro, «Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino», dins BOLLATI, Milvia (coord.), *La «Divina Commedia» di Alfonso d'Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Franco Cosimo Panini, Mòdena, 2006, vol. 1, ps. 13-64.

[249] Ibídem, p. 29.

[250] DE MARINIS, T., *La biblioteca napoletana...*, vol. 1, p. 3.

acompanyava personalment els estudiants a Roma, o fins i tot a la Sorbona de París (1455), per a orientar-los en l'adquisició d'estudis universitaris.[251]

Els llibres d'*auctoritates* grecoromanes, exquisidament cobertorats de seda i or, eren obres artístiques de primmirada execució tècnica; sotmeses a veneració i reverència per part dels humanistes italians, tant pel contingut com pel continent. Els prínceps els exhibien com a joies úniques als ambaixadors, i se'ls considerava un objecte de regal apreciadíssim en el camp de les relacions diplomàtiques. Per això, quan Cosimo de' Medici i la República de Florència regalaren a Alfons de Nàpols un elegant *codex regius* contenint les *Dècades* I, III i IV de Titus Livi, el «rei bibliòfil» es congratulà amb encariment per l'encert de l'obsequi (fi del 1444).[252] Poc després, el florentí comissionà a l'humanista Ambrogio Traversari la traducció llatina de la *Vida dels filòsofs* de Diògenes Laerci, que oferí també al rei Alfons en forma de còdex il·luminat. El secretari reial Joan Olzina encapçalà d'aquesta manera la lletra d'agraïment del monarca (25 de juny del 1445): «...hi ha hagut qui oferia gossos, o lleons o armes o coses semblants, a mi i a altres reis del món. Cap present, però, pot honorar tant, no sols aquell qui el rep, sinó també qui el fa, com són els llibres que contenen el saber. Per això, amic Cosme, t'expresse molt singularment el meu agraïment, car no sols augmentes la meua biblioteca, sinó així mateix la meua dignitat i la meua fama».[253]

«Curial [...] féu cercar libres en totes les facultats, e tornà al studi... », llegim en un dels moments crucials de la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, concebuda i escrita a Itàlia segons tots els indicis.[254] No hi ha humanisme sense llibres, ens adverteix Martin Davies. El manuscrit luxós era en el *Quattrocento* italià el «vehicle d'una aliança entre cultura i poder».[255] Al voltant de l'any 1402, el canceller de Florència Coluccio Salutati i el seu cercle intel·lectual havien contribuït a desterrar d'Itàlia, progressivament, la cal·ligrafia gòtica transalpina: aquella lletra angulosa, de fatigosa lectura, que criticava Petrarca. Urgia reemplaçar-la per una *littera antiqua* que els

[251] RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, ps. 405-406.
[252] TOSCANO, G., «Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo...», p. 33.
[253] ACA, Cancelleria reial, reg. 2652, f. 115: «...alii canes, alii leones, alii arma aut cetera huiusmodi vel nobis vel ceteris regibus obtulerunt, certe nullum donum est quod magis exornet eum qui donatur immo adeao eum qui donat quam libri sapientiam continentes. Quare vobis, Cosme noster, singulares quasdam gratias et agimus et habemus, quia non modo bibliothecam, sed etiam dignitatem nostram famamque augetis». Citat per RUBIÓ BALAGUER, J., *Humanisme i Renaixement...*, p. 70, n. 14.
[254] ANÒNIM, *Curial e Güelfa*, ed. a cura d'Antoni FERRANDO, Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc, 2007, ll. 3, cap. 79.
[255] DAVIES, Martin, «Humanism in Script and Print in the Fifteenth Century», dins KRAYE, J. (ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ps. 47-62; trad. a l'espanyol: «El libro humanístico en el Cuatrocientos», dins ÍDEM (ed.), *Introducción al humanismo renacentista*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ps. 73-92 (p. 73).

actuals paleògrafs denominen humanística *rotunda* o *formata*. Tant la nova cal·ligrafia, que constituí el referent per a la tipografia moderna, com la decoració dels còdexs, s'inspiraven en els manuscrits de l'època carolíngia, considerats aleshores els continuadors de la tradició romana. A més a més, redescobrir obres antigues i col·leccionar llibres esdevingué tot un signe de distinció intel·lectual, de la qual desitjaven participar els prínceps. De manera que...

> ...en los círculos más elevados iba surgiendo un afán competitivo, a la caza del libro, diríamos, en la medida en que magnates civiles o eclesiásticos se apresuraban a adquirir colecciones de clásicos para dotar sus nuevas bibliotecas o para enriquecer las existentes. La adquisición de libros era la insignia de su poder en cuanto a protectores de la cultura y tenía un valor propagandístico bien definido.[256]

El rei que «cercava llibres» participà activament de la construcció d'un nou concepte de biblioteca –la biblioteca d'estat– que a Itàlia s'havia consolidat en la dècada del 1440, segons Armando Petrucci. A diferència de les velles col·leccions palatines de llibres, mancades d'un projecte cultural concret, dominades per obres eclesiàstiques i literatura en romanç, el nou model de biblioteca es caracteritzava pel predomini dels clàssics grecollatins i la presentació luxosa dels textos; per la participació d'un personal de producció interna (bibliotecaris, cal·lígrafs, il·luminadors); per ocupar un espai emblemàtic de palau i per l'elevat valor patrimonial del *thesaurum* bibliogràfic. A escala simbòlica, la biblioteca d'estat representava l'encarnació material del «mite del príncep humanista».[257] I viceversa: a manera que la biblioteca s'enriquia amb noves aportacions, el rei d'Aragó anava completant la seua estudiada «metamorfosi»: de guerrer ibèric a príncep itàlic. Diu Petrucci: «Este hombre, que hablaba castellano, que no conocía bien ni el italiano ni el latín, y que tenía a sus espaldas una educación completamente ibérica y en romance, fue transformándose –o, mejor, se hizo transformar conscientemente– en un símbolo del príncipe italiano culto, educado *all'antica* y gran lector de libros clásicos».[258] El projecte bibliogràfic del rei Alfons el Magnànim, culminat en la dècada del 1450, es consolidaria, a la manera florentina,

[256] Ibídem, ps. 79-80. Vegeu també GARRIDO VALLS, Josep-David, «L'escriptura humanística al Principat de Catalunya», dins *Faventia*, 25/2, Barcelona, 2003, ps. 139-169.
[257] PETRUCCI, A., *Libros, escrituras...*, ps. 440-444.
[258] Ibídem, ps. 446-447.

durant el regnat del seu fill Ferran, amb l'especial intervenció (1458-1498) del cal·lígraf Giovan Marco Cinico. En el seu *Libro della observantia delli re e delli subditi*, dedicat al mateix Ferran, Cinico aconsellava el seu mecenes que cercara i reunira –com Curial– «cuantos libros pueda, escritos de todas las materias que conciernen al príncipe, mas cuya lectura le permita alcanzar infinitos conocimientos».[259]

Tot i que no ens ha pervingut cap inventari complet,[260] sinó algunes relacions parcials, es calcula que la biblioteca reial napolitana arribà a contenir fins a 2.500 manuscrits.[261] Fou una de les grans col·leccions principesques de la Itàlia del Renaixement, juntament amb les dels Este (Ferrara), Gonzaga (Màntua), Visconti-Sforza (Milà), Medici (Florència), Montefeltro (Urbino) i Malatesta (Rimini); la Vaticana, creada a Roma per Nicolau V, i la Marciana de Venècia, fundada el 1468 a partir d'un llegat de còdexs grecs i llatins del cardenal Bessarió. Per a fer-nos una idea del valor econòmic del llegat alfonsí, augmentat pel fill, tinguem en compte que el 1481, per a finançar la guerra contra el Gran Turc, foren empenyorats 226 volums per un valor de 38.000 ducats d'or, al banquer florentí Battista Pandolfini.[262]

Pel 1480, l'humanista calabrés Giovanni Brancati reorganitzà l'estudi de la llibreria i la millorà. Tanmateix, regnant Alfons II –guerrer vocacional, però que «paucas habebat litteras», segons el Galateo–, Carles VIII de França ocupà Nàpols i s'emportà amb ell 1.140 volums: el bo i el millor del tresor bibliogràfic (1495). Això explica que la Biblioteca Nacional de França, a París, continga la part més grossa d'allò que ha perviscut de la biblioteca napolitana.[263] El venecià Marino Sanudo il Giovane, que acompanyava el monarca francés en la seua campanya, recordava haver entrat en aquella luxosa «camera sopra la marina», i haver-se meravellat per la riquesa dels còdexs. La imatge tenia els dies comptats, perquè a partir d'aleshores començà la dispersió del llegat. No sols pels llibres traslladats a França, sinó també per altres que es

[259] Referència del tractat, conservat en la BAV, ms. Chigi, L. VII. 269, f. 24r, que reprodueix PETRUCCI, A., ibídem, p. 448.
[260] Existí un inventari del 1453, obra de Baldassarre Scariglio, però s'ha perdut.
[261] ALCINA FRANCH, José, *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Catálogo descriptivo: fondos valencianos*, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, València, 2000, ps. 2-4.
[262] Conjuntament amb algunes joies. Vegeu DE MARINIS, Tammaro, *Per la storia della biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*, Tipogr. Aldino, Florència, 1909, p. 1.
[263] El rei Alfons II, el 2 de febrer del 1495, havia abandonat Nàpols amb cinc galeres i una nau, cap a Mazzara (Sicília), i s'havia emportat amb ell una part de la biblioteca. Carles VIII entrà a la ciutat en desembre. Vegeu CABEZA, Mª. Cruz - TOSCANO, Genaro, «La biblioteca dels reis de la Corona d'Aragó entre Nàpols, París i València», dins ÍDEM (coords.), *La Biblioteca Reial de Nàpols, d'Alfons el Magnànim al duc de Calàbria (1442-1550). València (Biblioteca Valenciana - Antic monestir de Sant Miquel dels Reis, 23 d'abril – 27 de juny de 1999)* [catàleg de l'exposició], Generalitat Valenciana, València, 1999, ps. 25-26.

conserven hui en biblioteques de València, Nàpols, Pàdua, Palerm, Florència, el Vaticà, Nova York, Oxford, Berlín, Londres, Estocolm, Copenhaguen i Viena.[264]

El segon fons més important dels conservats en l'actualitat el representa València, amb un 10% aproximadament del conjunt original. La reina viuda Isabella del Balzo (†1533), refugiada a Ferrara des del 1508, envià al seu fill Ferran d'Aragó, duc de Calàbria,[265] que era llavors virrei de València, un lot de 306 manuscrits (1527). Aquest llegat, conservat durant segles al monestir de Sant Miquel dels Reis, quedaria reduït a uns 250 volums per efecte de la dispersió subsegüent a la desamortització decimonònica de béns eclesiàstics. En l'actualitat, els llibres del duc de Calàbria es conserven a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València-Estudi General.[266]

1.4. Una cort poliglota, amb el català com a llengua d'estat

La cort del rei d'Aragó establida a Nàpols el 1443, ho feia en una metròpoli de 60.000 parlants de «dialetto» napolità, on la documentació oficial s'havia redactat fins aleshores solament en llatí.[267] Les elits socials i culturals –ínfima minoria– solien usar una mena de koiné *toscaneggiante* per a comunicar-se per escrit amb la resta d'Itàlia. Els nadius residents a la cort, el que usaven era un *napoletano misto*: versió refinada de la parla popular, influïda pel lèxic i les solucions gramaticals de la literatura toscana del *Trecento*.[268] El rei nouvingut era castellà «de nació», com una part dels seus exèrcits i cortesans. No obstant això, el gros del cos nobiliari i de l'aparell administratiu –la cancelleria, una majoria de cavallers– s'expressava oralment i per escrit en català. El castellà era la llengua del rei; el català, la llengua d'estat preferida, i el napolità, la del país. Però, això sí, quan venia una ambaixada borgonyona, potser hom procurava afalagar els nouvinguts en un francés rudimentari, aprés de llibres de cavalleries: la llengua *d'oïl* havia esdevingut segles abans la *lingua franca* de la cavalleria europea i

[264] PETRUCCI, A., *Libros, escrituras...*, ps. 452-454.
[265] Rebesnét del Magnànim.
[266] LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago, «A new inventory of the Royal Aragonese Library of Naples», dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 65, Londres, 2002, ps. 201-243 (ps. 201-202); ALCINA FRANCH, J., *La Biblioteca de Alfonso V...*, ps. 2-4.
[267] PALMIERI, Stefano, *La cancelleria del Regno di Sicilia in età angioina*, Giannini, Nàpols, 2006, p. 129: a la cancelleria reial de Nàpols, sota domini francés, «furono redatti atti pubblici esclusivamente in latino e fino a tutta l'età di Giovanna II compresa».
[268] «Napoletano misto de toscano» era, doncs, l'expressió completa d'allò que es volia definir, per distanciament respecte del «napoletano puro» i del «toscano puro». També se'n deia «napoletano illustre». Vegeu COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, «L'uso del catalano a Napoli», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1353-1370 (ps. 1353-1354).

dels mercaders que navegaven per la Mediterrània.[269] Aquesta era, si fa no fa, la realitat idiomàtica –plural– de la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.

La situació seria més complexa encara si considerem la presència de sicilians, que portaven llur idioma fins i tot a les planes de la cancelleria –per tradició administrativa pròpia–; colònies mercantils de florentins, genovesos, llombards i venecians; un varietat d'accents catalans, si considerem la distinta procedència del personal estranger; alguns parlants d'aragonés, idioma com més anava més castellanitzat; una acadèmia de presumptuosos humanistes, que debatien oralment i per escrit en un llatí purista i ornamental, i que menyspreaven el macarrònic de notaris i predicadors; una petita colònia arabòfona a la cort, la de l'ambaixada permanent de Tunis i els enquadernadors de la biblioteca... Això, sense comptar amb el fet que alguns escrivans de la cancelleria i membres de la cort en general manifestaven una regular competència idiomàtica per a expressar-se en dues, tres o, fins i tot, quatre llengües.[270] És per això que es pot parlar amb tota naturalitat de la cort reial com un col·lectiu dinàmic, plurilingüe i poliglot, on eren rebudes amb simpatia cançonetes «de quatre lengatges» (castellà, català, francés, napolità) com les que cantava en llaor del rei el poeta Carvajal.[271] Tant el compositor castellà d'aquestes cançons amb rerefons popular, com els seus oients –majoritàriament catalanòfons– de la cort alfonsina de Nàpols, entenien tots quatre llenguatges; en podien parlar dos o tres, i potser comprenien també el recitat d'obres escrites en un sisé (el toscà literari de Boccaccio) o un seté llenguatge (el sicilià cancelleresc).

En l'entorn dinàmic i elitista dels cavallers i servidors del rei es feien servir diferents llengües romàniques molt pròximes (castellà, aragonés, català, toscà, napolità, sicilià) i molts cortesans eren capaços d'expressar-se alternativament en castellà, català i *napoletano misto* (versió cortesa i *toscaneggiante* de l'idioma local). Un pragmàtic sesquilingüisme, és a dir, la capacitat per a parlar i comprendre una segona llengua de

[269] Recordem, a tot això, que entre el 1436 i el 1442 la llengua de la cort napolitana, ocupada pels Anjou, havia sigut el francés. Sobre la consideració del francés en l'edat mitjana com una llengua de prestigi internacional, vegeu MARTINELLI, Emma (coord.), *La conciencia lingüística en Europa. Testimonios de situaciones de convivencia de lenguas (ss. XII-XVIII)*, PPU, Barcelona, 1996 (i, en particular, el capítol «Las letras catalanas», ps. 79-134); *EADEM*, *Corpus de testimonios de convivencia lingüística (ss. XII-XVIII)*, Reichenberg, Kassel, 2000; BUTINYÀ, Júlia, «El plurilingüismo de las letras catalanas», dins *Revista de Filología Románica*, 19, Madrid, 2002, ps. 193-212.

[270] Aquesta situació de concurrència de parlants de diferents llengües i dialèctes romànics no era nova, en absolut, a la cort de Nàpols, sinó un fet secularment consolidat. Vegeu LEE, Charmaine, «Le lingue romanze a Napoli al tempo di Ramon Llull», dins *eHumanista/IVITRA*, 10, Santa Barbara (Califòrnia) - Alacant, desembre 2016, ps. 4-15.

[271] COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria - VOZZO MENDIA, Lia, «La scelta dell'italiano tra gli scrittori iberici alla corte aragonese di Napoli: (1) Le liriche di Carvajal e Romeu Llull. (2) La *Summa* di Lupo de Spechio», dins *Lingue e culture dell'Italia meridionale (1200-1600). Bilanci, lavori in corso, prospettive (Fisciano, Salerno, 1991)*, Bonacci, Roma, 1993, p. 166.

manera suficient per a comunicar-se amb un nadiu, sense que calguera dominar-la completament, era molt corrent a la Mediterrània Llatina durant la baixa edat mitjana i el Renaixement. La proximitat gramatical i lèxica de les llengües romàniques –sobretot en l'edat mitjana– afavoria la promiscuïtat idiomàtica. Per aquesta raó, i deixant al marge algunes generalitzacions enciclopèdiques a l'ús, que retraten un rei que parla «només» en castellà i una cort «catalana» de Nàpols, s'imposa la necessitat d'acceptar que la ciutat i la cort napolitana del segle XV foren –com ja ho havien sigut en temps dels Anjou– un centre de concurrència de persones acomodades en petites comunitats lingüístiques (els mercaders florentins, els de la Rua Catalana, etc.), però capaces d'entendre's entre elles i, en algun cas, *interessades* a parlar en més d'una o dues llengües. Caldrà, doncs, revisar les fonts i introduir matisos que ajuden a comprendre millor la situació de llengües en contacte que es produí al Nàpols dels primers monarques Trastàmara: Alfons I el Magnànim i Ferran I dit 'el Vell'.

El rei *don Alfonso*, criat en la seua infantesa a la cort de Castella, no entrà en contacte amb la llengua catalana fins als 16 anys d'edat, quan s'envoltà a Barcelona d'una cort de cavallers i servidors castellans, aragonesos i catalànics. Aquesta presa de contacte tardana justifica que usara quasi sempre el castellà per a expressar-se oralment i per escrit, malgrat estar voltat de súbdits catalanoparlants. València, on tenia establida la cort Alfons abans d'anar-se'n a Itàlia, era una ciutat de tradicional immigració castellana i aragonesa, on l'espanyol formava part del paisatge sonor urbà.[272] A més a més, el Palau del Real de València serví de refugi a desenes de famílies de l'aristocràcia castellana afectades per la dissort del partit dels «infants d'Aragó». Pot dir-se així que, des de l'inici del seu regnat, la cort del Magnànim fou una cort bilingüe, en molta major mesura del que havien sigut les corts catalanoaragoneses dels seus predecessors en el tron, els sobirans del casal autòcton de Barcelona.[273]

Quan el rei hispanòfon i els seus *catalani* s'embarcaren en l'empresa mediterrània, es trobaren immersos en una nova realitat sociolingüística: primerament, a

[272] Vegeu ALMELA VIVES, Francisco, *Catalanes y castellanos en la Valencia del siglo XIV*, Tipogr. Sucesor de Vives Mora, València, 1965; ROCA TRAVER, Francisco A., «La inmigración en la Valencia medieval», dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 53, Castelló de la Plana, 1977, ps. 65-83; PILES ROS, Leopoldo, *La población de Valencia a través de los «llibres de avehinament» (1400-1449),* Ajuntament de València, 1978; CABANES PECOURT, María de los Desamparados, *Avecindamientos en la ciudad de Valencia en la época medieval. «Avehinaments» (1308-1478)*, Ajuntament de València, 2008.

[273] El bilingüisme catalanoaragonés de la família reial era normal durant els segles XIII-XIV. Vegeu COLÓN DOMÈNECH, Germà, *El español y el catalán, juntos y en contraste*, Ariel, Barcelona, 1989, ps. 241-251.

la cort de Sicília i, seguidament, a Gaeta i Nàpols. Afirma Benedetto Croce que el rei Alfons «non imparò mai bene l'italiano, e si serviva d'ordinario della lingua spagnuola (del castigliano piuttosto che del catalano, come figliuolo di principe castigliano ed educato alla corte di Enrico III)».[274] Una font coetània, el *De vita beata* de Juan de Lucena (Roma, 1463), sembla exagerar la pretesa alteritat del rei respecte de la llengua del regne partenopeu: «Alfonso de Aragonia, rey en Italia, viéndose defectuoso con gentes extrañas, [es véu obligat a] haber de fablar por trujamanes».[275] Potser durant els primers anys fera ús d'intèrprets o torsimanys, però la naturalesa romànica i cognada de castellà, el català i els dialectes italians afavoriria, sens dubte, la perfecta comprensió per part del rei de la llengua dels seus súbdits, al cap de pocs anys.

Croce justifica la lírica de la cort de Nàpols fóra bàsicament castellana «e solo per piccola parte catalana» pel fet que Alfons, «figlio di principe castigliano, educato egli stesso in Castiglia, era piuttosto castigliano che catalano».[276] En les corts celebrades al convent de Sant Domènec de Barcelona el 22 de setembre del 1416, recent inaugurat el seu regnat, Alfons s'adreçà a l'auditori en castellà. Conscient, però, del malestar que havia causat aquesta manca de sensibilitat, el parlament de les corts catalanes de Sant Cugat (4 de maig del 1419) el pronunciaria en català, just abans d'escoltar el discurs de resposta en llatí que havia preparat l'abat del monestir de Montserrat.[277] A partir d'aleshores, quan s'adreçava a les institucions o als súbdits catalànics, procurava complaure'ls emprant la llengua catalana, tant per escrit com oralment. Tanmateix, i segons els testimonis italians de l'època, «la maestà del segnor re parla sempre spagnuolo».[278] Pot dir-se, en conseqüència, del rei d'Aragó i Nàpols, Alfons el Magnànim, que feia gala d'un bilingüisme passiu: parlava quasi sempre en castellà en el registre oral, però s'expressava ocasionalment –si calia– en català.

[274] CROCE, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Tipogr. de Giuseppe Laterza & Figli, Bari, 1917, ps. 34-35. Aquesta caracterització no assoleix la contundència ideològica de l'espanyolista ultraconservador ELÍAS DE TEJADA, Francisco, *Nápoles hispánico, tomo I. La etapa aragonesa (1442-1503)*, Montejurra, Madrid, 1958, ps. 19-20, quan assegura que Alfons parlava sempre en castellà i que «en los momentos cruciales fue estrictamente un español tallado en la recia madera de Castilla».

[275] CAPPELLI, Guido M., *El humanismo romance de Juan de Lucena. Estudios sobre el «De vita felici»*, Seminario de Literatura Medieval y Humanística, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002, p. 130. De l'obra en qüestió, hi ha una edició crítica recent: LUCENA, Juan de, *«Diálogo sobre la vida feliz» y «Epístola exhortatoria a las letras»*, ed. a cura de Jerónimo MIGUEL, Real Academia Española - Centro para la Edición de Textos Clásicos Españoles, Madrid, 2014.

[276] CROCE, B., *La Spagna nella vita...,* ps. 44-45.

[277] AMETLLER VINYAS, J., *Alfonso V de Aragón...*, vol. 3, ps. 118-119.

[278] Citat per RUBIÓ LLUCH, Antoni, *Del nombre y la unidad de la lengua catalana. Discurso leído ante la Real Academia Española en la recepción pública del señor don Antonio Rubió y Lluch, el día 23 de marzo de 1930*, Tipogr. d'Àngel Ortega, Barcelona, 1930; reed. a cura de Germà COLÓN DOMÈNECH, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2004, p. [31] 61.

L'historiador Alan Ryder, excel·lent coneixedor del personatge i de la documentació del regnat, és més precís i menys contundent que Croce, quan escriu que el Magnànim...

> ...dominaba el italiano, al igual que el catalán y el latín, pero nunca se arriesgó a hacer ninguna declaración oficial, como por ejemplo en la réplica a un embajador, si no era en su castellano nativo, que manejaba con gran elegancia. Cuando Manetti, el embajador florentino, le preguntó al respecto, le contestó que un rey debía expresarse con claridad y fluidez, por lo cual él había de usar únicamente su lengua materna.[279]

La mateixa situació es donava en el registre escrit: quan el rei sotasignava una carta privada, la dictava en castellà; sobretot si tractava d'afers familiars. Això no lleva que hi haja moltes missives, remeses a la seua muller, la reina Maria, o al seu germà Joan –ambdós castellanoparlants, però governadors d'estats catalanòfons– redactades en català per secretaris de la cancelleria i signades després pel rei.[280] És a dir, que llengua de govern i llengua de família eren naturalment compatibles i intercanviables –sense norma ni criteri clar– a cals Trastàmara.[281] I això és perquè el caràcter familiar del castellà entre els primers Trastàmara, amb cort a València...

> ...no modificà el caràcter «oficial» de la llengua autòctona. És possible que alguns literats, per complaure els sobirans, s'esmerçassen en la fabricació d'algunes composicions en castellà, però eren esforços individuals per lluir-se i en res no afectà la continuïtat del valencià en l'administració i en tots els órdens de la vida diària. És més, sabem que el mateix Ferran [el] d'Antequera hagué de recórrer el 1415 a l'alcaid de València perquè li traduís al «romanç cathalán» una carta en àrab del rei de Granada.[282]

---

[279] RYDER, A., *Alfonso el Magnánimo...*, ps. 385-386.
[280] COLÓN DOMÈNECH, Germà, «La decadència de la llengua al segle XVI», dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003, ps. 189-202 (p. 197, n. 18).
[281] El vell tòpic historiogràfic de l'arribada dels Trastàmara al tron, el 1412, entesa com l'inici d'un prolongat procés de la castellanització a la Corona d'Aragó no té lloc d'acord amb les recerques dels darrers anys. Vegeu GONZÁLEZ OLLÉ, Fernando, «Actitudes lingüísticas de los reyes de Aragón», dins LAGÜÉNS GRACIA, Vicente (ed.), *«Baxar para subir». Colectánea de estudios en memoria de Tomás Buesa Oliver*, CSIC-Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2009, ps. 85-110 (p. 92).
[282] COLÓN DOMÈNECH, G., «La decadència de la llengua...», p. 197.

És probable que si el rei haguera continuat vivint a València, els usos orals i escrits haurien sigut predominantment catalans. Sols cal fer una ullada a la biblioteca de la reina Maria, castellana, però lloctinent de Catalunya, per a comprovar quina mena de lectures solia compartir amb els oients de la cort: el 86% (63 llibres d'un total de 73 títols en llengua vulgar o romanç), en català; el 10% en castellà (7 volums), i la resta en francés.[283] Tanmateix, la translació a Nàpols i el relatiu aïllament de la cort d'Alfons respecte del poble italòfon, afavoriren que el rei continuara parlant en castellà i els seus curials, majoritàriament en català. El valencià Llop d'Espejo, en la seua crònica, escrita en *napoletano misto* pels anys 1468-1470, fa memòria de la parla castellana del rei: «Don Alfonso de Aragona, respondendo a una demanda fatta per li imbassaturi de Barsalona, disse: "Vossotros ganáis por despender, e los reyes despienden por ganar"».[284] En contrast amb això, Vespasiano de Bisticci comenta que, havent arribat de a Nàpols «certi contadini barzalonesi che avevano differenza con quegli cittadini della terra», els donà 1.000 ducats de provisió perquè s'allotjaren còmodament a la ciutat. Un curial que hi era present gosà intervenir per a opinar que potser eren massa diners... «Il re, per mostrare a quello suo la sua ignoranza, parlò in catalano, e si gli disse: "E' sono pochi mille ducati; datene loro mille cinquecento!"»[285] El biògraf posa èmfasi a indicar que el Magnànim monarca s'havia expressat en català per deferència als pagesos, perquè ho entengueren més clarament, en la llengua de llur país.

Un anècdota similar, que testimonia el bilingüisme ocasional –i oportunista, segons el cas– del rei d'Aragó, és la del mercader perpinyanés Joan Traginer, a qui devia Alfons 4.000 ducats de feia temps. Indignat per les promeses incomplides, accedí tot decidit a la cambra del rei a reclamar-li personalment el deute. Caminava tot irat, amenaçant amb improperis: «"Io ve cavarrò le fecate del corpo!", parlando in catalano, perché questo è loro parlari. Et dicto benigno Re, fengiendo de non intendere, et per dare tempo et spasso all'ira, se voltò con uno viso allegro alli soi camareri dicendo nel suo [parlari]: "Ché dize, ché dize este mercante?"» Feia com que no l'entenia, armat de paciència, en lloc de contestar amb ira règia a l'alterat financer.[286]

---

[283] RODRIGO LIZONDO, Mateu, «Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d'Aragó», dins BELLVESER, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2012, vol. 2, ps. 471-526 (ps. 490-491).
[284] ESPEJO, Llop d' (Lupo DE SPECHIO), *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona*, ed. a cura d'Anna Maria COMPAGNA PERRONE CAPANO, Liguori, Nàpols, 1990, p. 85.
[285] DA BISTICCI, Vespasiano, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, ed. a cura d'Adolfo BARTOLI, Tipogr. de Barbera, Bianchi e Comp., Florència, 1859, p. 55.
[286] ESPEJO, L. d', *Summa dei re di Napoli...*, p. 86.

De vegades, els testimonis de contemporanis italians es presten a confusió, ja que solen adjectivar de «catalano» el castellà i d'«spagnuolo» el català. Loise da Rosa, redactor d'unes memòries en dialecte napolità, on insereix algunes frases al·loglotes, recorda una vegada en què la reina Joana II havia fet una petició incòmoda al rei. Aquest no la pogué defugir i «disse in catalano: "mas chiere"».[287] És directe també un testimoni de l'ambaixador milanès a Nàpols, Antonio da Trezzo, en un despatx remés al duc Francesco Sforza el 16 de febrer del 1458. Diu que, estant ell esperant mentre Alfons V dictava una lletra de resposta per a Sforza, el rei...

> ...se voltò verso messer Martorello [el secretari Francesc Martorell] et alcuni del Consiglio che gli stavano da canto, a li quali, in suo ydioma et cum viso assay turbato, disse: «Questi traditori cercano metere inimicità fra *el duch de Milan* et mi, ma veramente mai lo potrano fare, perché cognosco que *lo fano per desplaere* che hanno de nostra amicitia, la quale se conserverà, *ancora che* li pese, che io già cognosco loro pratiche».[288]

La teatralització victimista que improvisa el rei davant l'ambaixador milanés, ignorem si tingué lloc en idioma castellà o català. Però l'ambaixador, en qualsevol cas, sembla voler comunicar al seu duc que fou en català, la llengua dels destinataris de la reprovació, introduint alguns mots o expressions al·lòctones en la missiva.

Interessant és també la relació d'una visita que l'humanista i ambaixador florentí Gianozzo Manetti efectuà al rei quan aquest era a Foggia. La intenció del toscà era obtenir del sobirà la devolució d'un gran botí de mercaderies que havia sigut comissat a uns mercaders florentins. El rei escoltà la súplica del cèlebre savi en presència de Francesc Martorell, a qui manà Alfons –parlant en català– que redactara una cèdula ordenant la devolució d'aquella roba i la lliurara a Manetti...

> Andandone poi con messer Martorello (avendo messer Giannozzo preso la licenzia dalla maestà del Re) per la lettera, messer Martorello l'arebbe voluto aviluppare. Disse a messer Giannozzo: «La maestà del Re parla catelano. Non credo che la vostra magnificenza l'abbi bene inteso: la lettera dice iscriva che si

[287] DE ROSA, L., *Ricordi...*, vol. 2, p. 564.
[288] SENATORE, Francesco (ed.), *Dispacci sforzeschi da Napoli. Volume 1 (1444-2 luglio 1458)*, Istituto italiano per gli studi filosofici - Carlone, Salern, 1997, doc. 233, p. 603.

soprasegga e non si seguiti più oltre». Messer Giannozzo se gli volse e dissegli: «Io intendo molto bene el catelano e spagniuolo! La sua maestà disse che voleva che la lettera dicesse che liberamente fusse restituito ogni cosa: così le cose vendute, come le non vendute. Se voi volete fare como egli ha commesso, in nome di Dio; se voi non la volete fare, se fusse più di notte che non è, io tornerò alla sua maestà a dirgli che voi non la volete fare come egli ha commesso».[289]

És evident que la proximitat idiomàtica entre les llengües romàniques no sols propiciava els intercanvis comercials per la Mediterrània, sinó que afavoria també les relacions diplomàtiques. I, si el rei de la Corona d'Aragó no havia aprés mai a parlar correctament ni a escriure en català o en italià, és senzillament perquè no ho necessitava. L'efectivitat comunicativa era suficient a partir del moment en què hom dominava els rudiments gramaticals i un lèxic bàsic en l'altra llengua. A més a més, cal tenir en compte la marginació que patiren els italians en una cort, la d'Alfons, on quasi tots els càrrecs els coparen els estrangers, els denominats *catelani*. S'entén així el retret que feia al rei de Nàpols Borso d'Este, pel 1445, quan advertia: «Pare che la V. Maystà non se fidi de veruno Italiano, ne anche ne ami, ne voglia veruno».[290]

La correspondència personal del rei, i també altres obres que se li atribueixen, es redactaven comunament en espanyol. Comenta el Panormita, en el *De dictis et factis* (1455), que el rei Alfons «adeoque Hispanos coterraneos suos amasse et respexisse, ut epistolas Senecae ex latino in sermonem hispanum verterit, quo divini illius libri cognitio etiam litterarum rudes non pateret»; un text que Jordi de Centelles traduí: «Hi tant amava los seus vassalls de Spanya, que les epístoles de Sèneca en lengua castellana los transfferí e tresladà perquè la notícia de aquell libre divinal aribàs als hòmens lechs e ignorans».[291] Segurament, es tractava d'un exercici pràctics d'aprenentatge i millora de la gramàtica llatina, dels aconsellats al rei pel seu preceptor humanista.[292]

---

[289] DA BISTICCI, Vespasiano, *Commentario della vita di messer Giannozzo Manetti*, ed. a cura de Bernardo DEL NERO, Unione tipografica-editrice, Torí, 1862, ps. 92-94.
[290] FOUCARD, Cesare, «Proposta fatta dalla Corte Estense ad Alfonso I, re di Napoli (1445)», dins *Archivio storico per le provincie napoletane,* 4, Nàpols, 1879, p. 689-725 (p. 714). Citat per RYDER, A., *El reino de Nápoles...*, p. 163.
[291] BECCADELLI, A., *Dels fets e dits...*, ps. 194-195.
[292] Exercicis que començaria a realitzar segurament pel 1433, estant a Messina, quan encarregà el rei la compra d'un «Sèneca en romanç», suposadament en romanç italià. Vegeu PETRUCCI, Armando, *Libros, escrituras y bibliotecas*, ed. a cura de Francisco M. GIMENO BLAY, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2011, ps. 444-445.

Sembla també que les lectures juvenils de llibres francesos –recomanables a qualsevol aristòcrata europeu del 1400, independentment de quin fóra el seu idioma matern– haurien capacitat el rei per a mantenir una conversa en aquest idioma. En aquest sentit, l'elevat percentatge d'obres franceses en els inventaris bibliogràfics del 1412 i 1417 és bastant significatiu del paper de vehicle romanç de cultura per antonomàsia que s'atribuïa llavors al francés. Es sabut que Santillana, amic i company en la cort juvenil d'Alfons, llegia amb tota normalitat en francés. I que el mateix príncep Alfons, el 27 de juny del 1413, demanava a sa tia Blanca de Sicília que li enviara «una bella Bíblia en lengatge francés, perquè, com nós desijem molt haver per nostre plaer la dita Bíblia...».[293] Molta de la literatura en romanç d'aleshores –*Faits de romains*, novel·les de cavalleries, traduccions de Boeci o sant Agustí, etc.– era més fàcil de trobar o d'adquirir en francés que no en qualsevol altre idioma vulgar.

Si la llengua habitual en què s'expressava el rei de Nàpols era, com s'ha vist, el castellà, el romanç usual de la cort i dels cortesans, de la cancelleria i del funcionariat de govern, de les cuines i cavallerisses de Castel Capuano i Castel Nuovo, era el català;[294] bo i considerant la promiscuïtat lingüística connatural a un col·lectiu humà de caràcter internacional, on hi havia caçadors portuguesos, falconers vinguts de Polònia, algun músic flamenc, esclaus tàrtars i subsaharians, etc. Ara bé, el pes lingüístic de la colònia curial i governamental, constituïda majoritàriament per valencians, mallorquins i catalans, feia del català la llengua de govern, administració i cortesia. En qualsevol cas, la concurrència del castellà com a «segona llengua» es posava de manifest quan es congregaven al voltant del monarca els castellans –nobles i poetes de cançoner – que l'acompanyaren a la conquesta de Nàpols i a la campanya toscana. I encara hi podríem comptar per terceres llengües en concurrència el *napoletano illustre* dels prínceps i

[293] TOSCANO, G., «Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo...», ps. 13-14.

[294] La cuina i la gastronomia venien de l'altra banda de la mar. Així, per exemple, pels anys 1437-1447, governaven la cuina un saforenc, «Pere de Gandia, coch del senyor rey»; un comprador català, Jaume Amigó, i un sotscomprador d'aliments de Xàtiva, Gabriel Davó. Vegeu Mazzoleni, J. (ed.), *Fonti aragonesi...*, vol. 1, p. 117; IGUAL, D. - NAVARRO, G., *La tesorería general...*, p. 85 (Pere de Gandia, cuiner); SENATORE, Francesco, «Cedole e cedole di tesoreria. Note documentarie e linguistiche sull'amministrazione aragonese nel Quattrocento», dins *Rivista Italiana di Studi Catalani*, 2, 2012, ps. 127-156 (p. 154). Ja en temps del rei Ferran, es redactà un conegut llibre de cuina amb 223 receptes: *Libre de doctrina per a ben servir de tallar e de l'art de coch, ço és, de qualsevol manera de potatges e salses; compost per lo diligent mestre Robert, coch del sereníssimo senyor do Ferrando, rey de Nàpols*. Vegeu NADAL, Josep-Maria - PRATS, Modest, *Història de la llengua catalana. vol. 1. Dels orígens al segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1993 (4a.; 1a, 1982), ps. 111-112; ROBERT, mestre, *Libre del coch*, ed. a cura de Veronika LEIMGRUBER, Curial, Barcelona, 1982.

barons napolitans,[295] i el llatí depurat que els intel·lectuals humanistes exhibien, en cercles reduïts, com la màxima expressió de refinament cultural.[296]

Caldrà evitar, doncs, qualsevol assaig de simplificació que incidisca en el tòpic amanit de les quatre llengües literàries (català, llatí, castellà i italià)[297] o de les dues presumptes comunitats de parla (catalans i italians). Seria més propi observar el posicionament o especialització qualitativa de cada llengua en les activitats pròpies de la cort (el pes del castellà en la lírica, per exemple; el del català, en l'administració); la competència pragmàtica o acomodatícia que exhibien, no sols el rei, sinó també molts altres individus bilingües o trilingües; la versatilitat dels parlants sesquilingües, capaços de comunicar-se oralment o bàsicament en llengües romàniques afins a la pròpia, però de les quals desconeixien la gramàtica, i, en fi, els fenòmens –lògicament explicables– d'alternança de codis (*code-switching*)[298] que afectaven tant l'ambient col·loquial de la cort plurilingüe com el registre documental cancelleresc.[299]

Per posar alguns casos: enfront de la figura del rei, un monolingüe castellà amb competència lingüística per expressar-se en català, tindríem la figura del príncep Ferran, monolingüe català criat a València, però amb competència oral i escrita en castellà i italià. O la del preceptor i secretari d'aquest, Pasqual Dias Garlon, de família aragonesa, però trilingüe productiu: capaç d'expressar-se tant en castellà com en català o italià amb perfecta correcció. Fullejant els *Dispacci sforzeschi* (les lletres de Nàpols arxivades a Milà), descobrim també que els personatges cultes de la cort, com el capellà reial i conseller Pere de Vila-rasa o el gran camarlenc Enyego d'Àvalos, redactaven la seua

[295] En el registre escrit s'usava una koiné supradialectal meridional, enriquida amb fórmules toscanes i calcs sintàctics del llatí. Vegeu COMPAGNA, A. M., «L'uso del catalano...», ps. 1353-1354.

[296] PICCOLOMINI, E. S., *La Europa de mi tiempo...*, p. 259, en la lloança que fa de les perfeccions del rei Alfons, lamenta que sols ocasionalment s'atrevira expressar-se col·loquialment en llatí. El que demostra que els col·loquis o debats en llatí –les exhibicions d'eloqüència, s'entén– eren una activitat quotidiana en els cenacles humanistes de les corts italianes del *Quattrocento.*

[297] Expressions del tipus «su cultura poética fue cuatrilingüe», en referència a la cort alfonsina de Nàpols, queden molt bé per a introduir la recerca (per exemple, en DEYERMOND, Alan D., «Edad Media», dins RICO, Francisco (dir.), *Historia y crítica de la literatura española*, Crítica, Barcelona, 1979, ps. 351-360), però no sé si contribueixen a explicar la cruïlla cultural o a simplificar-la.

[298] No molt diferents, d'altra banda, als que es registren en comunitats plurilingües contemporànies. Vegeu CORTÉS MORENO, Maximiano, «Fenómenos originados por las lenguas en contacto: cambio de código, préstamo lingüístico, bilingüismo y diglosia», dins *Wenzao Journal*, 15, University of Wenzao, Káohsiung (Taiwan), 2001, ps. 295-312

[299] Vegeu NADAL, Josep-Maria - PRATS, Modest, *Història de la llengua...*, p. 87; VENETZ, Gabriela H., Il *Codice Aragonese* (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue, napoletana, catalana e latina», dins *Zeitschrift für Katalanistik*, 22, Freiburg im Breisgau, 2009, ps. 273-292; *EADEM*, «Il catalano nella Corte Aragonese a Napoli riflesso in documenti bilingui della cancelleria di Ferrante. Uno studio storico-sociale», dins *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 1, València, juny 2013, ps. 37-54; *EEADEM*, «Intimità o segreto? L'uso del catalano nei documenti bilingui del Codice Aragonese (1458-1460)», dins KREFELD, T. - OESTEREICHER, W. - SCHWÄRGERL-MELCHIOR, V. (eds.), *Reperti di plurilingüismo nell'Italia spagnola (sec. XVI-XVII)*, De Gruyter, Berlín-Boston, 2013.

correspondència amb italians en un toscà elegant i digne.[300] Per no parlar de l'espontaneïtat amb què l'oriolà Espejo escrigué en napolità dialectal la seua crònica.[301] O la naturalitat amb què el del barceloní Benet Garret, recent arribat de Catalunya a Nàpols (1467/68), s'aficionà a composar poemes en llengua toscana i assumí la seua nova condició d'italià amb el renom artístic d'*Il Cariteo*.[302] En contrast amb això, l'administrador català Bernat Mates preferia dur els comptes de la *masseria* reial de la Pulla en la seua llengua materna (1452), tot i trobar-se immers en un ambient monolingüe italià.[303] El poeta castellà Carvajal, simultàniament, jugava a combinar versos en català aprovençalat, castellà, francés i un napolità dialectal o popular: «un divertito omaggio alla componente napoletana della nobiltà di corte», segons Anna Maria Compagna.[304] És per això, que Martí de Riquer preferia parlar de la coexistència a la cort de Nàpols de «quatre vehicles lingüístics» –un esquema aplicable sobretot al registre escrit– que resultaven «entenedors a tot home culte»: el llatí, l'italià, el català i el castellà.[305] L'elecció del vehicle lingüístic no depenia tant de la *natio*, de la procedència comunitària de l'emissor, com de la cortesia envers el receptor, i de les circumstàncies objectives i subjectives de l'acte comunicatiu.

Pel que fa a la caracterització col·lectiva del personal resident a la cort, cal tenir en compte que, al voltant del rei Alfons d'Aragó, entre «officials, domèstichs e cavallers de la casa del senyor rey», es comptaven unes 340 persones quan emprengué la conquesta de Nàpols.[306] La xifra és sensiblement inferior a la de les grans corts europees

---

[300] SENATORE, F. (ed.), *Dispacci sforzeschi..., op. cit.*, vol. 1. Fluïdament també, però amb pitjor cal·ligrafia i amb alguns catalanismes, escrivia en toscà cancelleresc el mestre de Montesa i diplomàtic Lluís Despuig, com mostren unes lletres autògrafes que estan sent estudiades en l'actualitat per Andrea Maggi, de la Universitat de Nàpols.

[301] COMPAGNA, A. M. - VOZZO, L., «La scelta dell'italiano...», ps. 172-175.

[302] TRILLINI, Matteo, Un poeta catalán en la corte de Nápoles. Reflexiones sobre la obra y la lengua de Benet Garret, dins BUTINYÀ, J. (coord.), *«Del Humanismo». Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 9, Madrid, 2003, ps. 95-115; CANTALUPI, Cecilia, «Il declino degli Aragonesi di Napoli nel *Libro de la Methamorphosi* di Benet Garret il "Cariteo"», dins *eHumanista/IVITRA*, 7, Santa Bàrbara (Califòrnia) - Alacant, 2015, ps. 21-41.

[303] Amb inevitables italianismes, com és lògic. Vegeu COMPAGNA PERRONE CAPANO, Anna Maria, «Catalano e italiano nei conti di una maseria regia di Puglia a metà del secolo XV», dins *Raccolta di scritti in memoria di Antonio Villani*, Istituto Suor Orsola Benincasa, Nàpols, 2002, vol. 1, ps. 461-471.

[304] COMPAGNA, A. M. - VOZZO, L., «La scelta dell'italiano...», p. 163; GARGANO, Antonio, «Aspetti della poesia di corte. Carvajal e la poesia di Napoli al tempo di Alfonso il Magnanimo», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1443-1452.

[305] RIQUER, M. de, «Elements comuns...», p. 211.

[306] Vegeu, amb algunes discrepàncies numèriques, les xifres que aporten: SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Universitat de València, València, 2008; IGUAL, D. - NAVARRO, G., *La tesorería general...*, p. 64; NAVARRO ESPINACH, Germán, «Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII-XV)», dins SESMA MUÑOZ, Ángel (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona (Zaragoza y Monzón, 1 al 4 de diciembre de*

–els reis de França i Anglaterra congregaven uns 800 cortesans al seu voltant–,[307] però suficient per a afavorir el comportament «gregari» dels nouvinguts i la persistència a palau de la parla catalana predominant. Ara bé, el castellà era també parlat i oït quotidianament a la cort, per la nombrosa presència de castellans. S'explica així la descripció gentilícia dual –del tipus *catalani et hispani*– que solien aplicar les cròniques coetànies al col·lectiu de guerrers i servidors que acompanyava el *Re di Raona*.

La –diguem-ne– «colònia» curial, els centenars de dependents i pensionats de la cort que cobraven per distintes comeses i prebendes, eren per al rei «nuestros criados»; «familares nostri» o «familiares et alumnos meos» en els escrits de la cancelleria reial; «alumni», en traducció llatina del Panormita; «creati catelani», entre el poble napolità, que no diferenciava gaire entre castellans i catalans; «hispani» en la biografia del príncep Ferran del Panormita (1469), i «ispani» també en l'obra de l'humanista Pontano, que així mateix escriu durant el regnat de Ferran I de Trastàmara.[308] I és que, durant la segona meitat del segle XV, el gentilici *catalano* (amb una variant tancada o dialectal, *catelano*) usat a Itàlia des de feia segles per a qualificar els súbdits del rei d'Aragó, començarà a cedir terreny i a desaparéixer a poc a poc dels registres cultes, en favor de vocables com *ispano* o *spagnuolo*; en lògica consonància amb la recomposició política de la *Hispania* dels clàssics intentada pels Reis Catòlics.

Aquests gentilicis i expressions –caracteritzadores d'una minoria estrangera dominant, no integrada en el cos social napolità– s'han d'entendre en un sentit lax o estricte segons el context documental. De fet, la «família» o la «casa» del rei (*domus regia*) eren termes més restrictius que la «cort» en general. El cercle més pròxim era el de la clientela militar:

> ...nobles con cargos domésticos en la corte regia (*camarlenc, majordom*, *coper*, *boteller*, *cambrer*, *uixer d'armes*, *armer*, *alguzir*, *cavallerís*, *cavaller* o *escuder de casa*, *patge*, etc.) y los titulados como de *la casa del senyor rey*, equiparable a ser de la *família del senyor rey*, quienes debían servir al monarca en

2008), Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, Saragossa, 2009, ps. 129-181 (ps. 174-175).

[307] GUENÉE, Bernard, *Occidente durante los siglos XIV y XV. Los estados*, Labor, Barcelona, 1985, p. 87.

[308] SENATORE, Francesco, Pontano e la guerra di Napoli, dins DEL TREPPO, Mario (coord.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, GISEM-Liguori Editore, Nàpols, 2001, ps. 279-309 (p. 280); ÍDEM, «Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo», dins ROSSETTI, Gabriella - VIOLO, Giovanni (eds.), *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, Liguori - GISEM, Nàpols, 2000, vol. 2, ps. 247-270 (p. 255).

tiempos de guerra y aportar monturas militares (*cavalls*, *cosers*) en su itinerante presencia en la *domus regia*.[309]

Els mateixos nobles eren ornats i guardonats amb sinecures pomposes o amb títols honorífics que, en la majoria dels casos, havien perdut ja sentit de ser: majordom, conestable, senescal, mestre portolà de Sicília, uixer d'armes, etc. Una desena de grans oficials àulics, els nobles o cavallers de la cambra del rei, solien acompanyar a taula i en hores de lleure la persona del rei; juntament amb alguns prelats i teòlegs, i un equip burocràtic constituït per una vintena de cancellers, secretaris i jurisperits.

Els oficis i dedicacions de cadascú, a més, donen idea d'una gran promiscuïtat: un falconer o un cap dels *munteros* (caçadors que duien gossos) podia participar en una ambaixada a Borgonya. Un bisbe amb estudis de jurisprudència era apte per a exercir la dignitat de canceller. Un escrivà ajudant de la biblioteca, si sabia idiomes, podia ser nomenat cavaller i incorporar-se al cos diplomàtic. Un cavaller amb coneixements de comptabilitat i gestió financera resultava idoni per a exercir el càrrec de tresorer general. I així, totes les combinacions que hom creia versemblants i raonables.

Tot i el predomini quantitatiu i qualitatiu del català com a llengua de cort i d'estat –exèrcit, cancelleria, tresoreria, escrivans, bibliotecaris, etc.–, no hem de menysprear l'important contingent de castellanoparlants que poblaven la cort. Com, de fet, el solen tenir en compte els cronistes italians contemporanis. Acostumats aquests a parlar genèricament de *catalani* per a definir tots els súbdits de la Corona d'Aragó, ara es veien obligats a precisar, quan ho trobaven oportú, aquesta dualitat «nacional» dels estrangers, reflectida per una dicotomia lingüística. Així les coses, en la crònica napolitana coneguda com els *Diurnali del duca di Monteleone*, es parla de l'arribada a Nàpols, el 6 de setembre del 1420, d'un estol del rei d'Aragó amb 12 galeres i 5 galiotes plenes d'homes d'armes, «tutti de Catalani et Spagnoli», dit en un temps en què *la Spagna* era un corònim usat per a designar la Corona de Castella.[310]

Vist de manera distinta, el poeta Angelo Galli, natural d'Urbino, en una cançó en honor de Lucrezia d'Alagno (setembre del 1451) al·ludeix al rei victoriós que havia

[309] SÁIZ SERRANO, Jorge, «Los ejércitos del rey en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)», dins SESMA MUÑOZ, Ángel (ed.), *op. cit.*, ps. 97-128 (p. 122).
[310] PIGNATELLI, Ettore, duca di Monteleone (compil.), *Diurnali del Duca di Monteleone*, ed. a cura de Michele MANFREDI, Zanichelli, Bolonya, 1958 (MURATORI, L. A. ed., «Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento», vol. 21, part 5), p. 104.

vingut a Itàlia «con pochi Ragonesi e pochi Ispani».[311] Se sobreentén que els aragonesos serien els súbdits del rei d'Aragó –els catalanoparlants– i els hispans, els castellans exiliats o mercenaris, i els aragonesos. De fet, en temps del Magnànim, el procés de castellanització lingüística d'Aragó ja era molt avançat. L'aragonés s'havia diluït en els registres cancellerescos en el segle XV. La documentació destinada a Aragó presentava –com adverteix Riquer– «més solucions fonètiques i morfològiques castellanes, i els escriptors nascuts al regne d'Aragó ja redacten en una modalitat gairebé totalment castellana». El príncep de Viana, afig, «escriu en pur castellà».[312]

Pel que fa al tercer element nacional de què es componien les tropes –i, en menor mesura, l'aparell administratiu– del rei Alfons, els italians, les fonts no els solen tenir en compte. Potser els obvien per ser naturals del país, o no els tenen en consideració per la seua relativa marginació de les altes dignitats de la cort, i perquè els grans barons tenien corts pròpies. Per exemple, el príncep de Tàrent, gran afavoridor de la causa aragonesa, comandava un gran exèrcit propi, gaudia d'una cort privativa i regia una complexa administració burocràtica –cent per cent napolitana– per als seus estats.[313]

Un altre aspecte d'interés, ja pel que afecta a la majoria catalanòfona de la cort, és el d'observar la procedència geogràfica dels immigrats, en un temps en què ja començaven a refermar-se les varietats dialectals de la llengua. A partir d'una nòmina de secretaris, cancellers, escrivans, juristes, etc., Jordi Rubió observava que al voltant del Magnànim «hi havia moltes personalitats importants sorgides dels regnes de la Península [Ibèrica], i eren valencianes moltes de les més influents».[314] Impressions a banda, resulta difícil disposar d'estadístiques fiables al respecte. Si elegim a l'atzar una cèdula del personal amb el qual el tresor reial tenia deutes pendents (agost del 1443-febrer del 1444), ens adonem que hi havia 23 catalanoparlants i 21 castellanoparlants. Entre el primer grup, apareixen 10 valencians, 8 catalans i 2 mallorquins; en el segon, resulta més difícil de distingir si són de Castella o d'Aragó, però sembla que hi predominen numèricament els castellans.[315] Qualitativament parlant, els valencians ocupen llocs de responsabilitat més importants, d'acord amb la deducció de Rubió. La

[311] NONNI, Giorgio, «Angelo Galli», dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 51, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, Roma, 1998, ed. electrònica <www.treccani.iet/enciclopedia/angelo-galli_(Dizionario-Biografico)> cosultada en juny del 2014, ps. 172-173.
[312] RIQUER, M. de, Elements comuns..., ps. 211-212.
[313] Vegeu SQUITIERI, Adelaida, «Un barone napoletano del Quattrocento: Giovanni Antonio del Balzo Orsini, principe di Taranto», dins *Rinascenza salentina*, 7, Salento, 1939, ps. 138-185
[314] RUBIÓ BALAGUER, J., *Humanisme i Renaixement...*, p. 80.
[315] ASN, Tesoreria generale antica, 1/IV, fs. 32-34.

xifra de castellans es presenta inflada pel nombrós col·lectiu de *munteros,* caçadors experts, i els aragonesos ocupen castellanies, oficis ben remunerats.

Pel que fa a la composició de l'exèrcit reial, la recerca efectuada per Jorge Sáiz[316] ens aporta dades significatives que podrien extrapolar-se –amb una certa prudència, això sí– al conjunt de la cort, bo i considerant que els cavallers d'una o d'altra nacionalitat solien acompanyar-se de servents conterranis. Segons dades del 1441, el 73% dels homes d'armes del rei eren italians; un 20%, de la Corona d'Aragó, i el 7%, de Castella. La distribució percentual de la minoria ibèrica era aproximadament la següent: 411 castellans (35%), 362 catalans i mallorquins (30,5%), 301 valencians (25,5%) i 102 aragonesos (9%).[317] La proporció de catalanoparlants i castellanoparlants seria, doncs, del 56/44%, lleugerament a favor dels efectius catalanòfons.

En qualsevol cas, i a efectes idiomàtics, caldria introduir algun element corrector, en el sentit que els cavallers i nobles aragonesos criats i educats en una cort valenciana i catalanòfona havien fet seua la llengua catalana, tant el registre col·loquial com en l'escrit. Martí de Riquer observa com Joan Ferrandis d'Íxer (Juan Fernández de Híjar) i Joan Martines de Luna (Juan Martínez de Luna), «dos cavallers aragonesos, i que mostren orgull d'ésser-ho, s'escriuen exclusivament en català» pel 1434.[318] Així mateix, alguns castellans del partit dels «infantes de Aragón», criats al palau de València o habitants d'aquesta ciutat durant molts anys, s'expressaven sovint en la llengua àulica predominant, el català. Pot ser el cas d'Alfons o *Alonso* d'Àvalos, a qui el cortesà napolità Loise da Rosa s'adreça sovint en les seues memòries (1452) d'aquesta manera: «Dimme, o donno Alonso, «"chè ·ss parès?", a la catalana». O també: «Chè ·s parès, a vós?», és a dir : *què* [u]*s parex, a vós?*[319] El mateix rei Ferran, pels anys 1458-1460, es comunicava en català, per via epistolar, amb aquest Alfons i amb el seu germà uterí Enyego de Guevara, castellà de natura així mateix.[320] Finalment, cal tenir en compte –a afectes també de matisació numèrica i sociològica de la proporció percentual o català/castellà– que prop de Castel Nuovo i del port napolità existia una *Rua Catalana* i

[316] SÁIZ SERRANO, Jorge, «Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 1, ps. 981-1010 (p. 1002).
[317] Per a una millor comprensió, hem reorganitzat i arredonit els percentatges oferits per Sáiz després d'haver-ne eliminant els «desconeguts», que representen aproximadament el 6% del total.
[318] RIQUER, Martí de, *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1968, p. 94.
[319] DE ROSA, L., *Ricordi...*, vol. 2, ps. 517 i 652, respectivament.
[320] Tot i que amb Guevara, molt més major que Alfons, usava també el castellà. Vegeu VENETZ, G. H., «Il catalano nella Corte...», p. 41).

una colònia de mercaders, marins, artesans, etc., oriünds d'enllà la mar i habituats a freqüentar els patis d'armes i les cambres del palau reial.

Quan s'analitzen les dades de distribució de tropes de cavalleria que acabem d'exposar des d'una òptica qualitativa, el pes dels valencians es dispara; si més no pel que fa als responsables d'aquesta clientela militar. Així dels 43 capitans de la tropa reial de cavalleria –la base i el gros de l'exèrcit alfonsí–, 18 (un 42%) són valencians, 12 catalans, 7 aragonesos i 6 castellans. El 70% dels capitans, és a dir, de les persones més acostades al rei, serien catalanòfons. Aquestes dades, doncs, ajuden a explicar que el català fóra la llengua predominant de l'estat i de l'administració napolitanes. Es pot completar l'anàlisi, pel que fa al paper rellevant dels valencians, afegint que, quan el rei Alfons dirigí l'expedició a la Toscana (1446-1448), deixà a Nàpols un consell de regència constituït per quatre valencians: l'infant Ferran d'Aragó, hereu de la tron napolità (nat i criat a València); el cavaller Ximén-Peres de Corella, el secretari reial Joan Olzina i el tresorer general Mateu Pujades. «No cabe duda» –conclou Sáiz– «de que la hegemonía cuantitativa de la clientela militar valenciana en 1441, era un fiel reflejo del rol decisivo que los valencianos jugaban entre el personal político y financiero al servicio de Alfonso V en su empresa napolitana».[321] El mateix ocorrerà pocs anys després amb la Roma dels papes i cardenals Borja valencians (de Calixt III, 1455-1458 fins a Alexandre VI, 1492-1503), quan centenars de valencians –i alguns aragonesos, catalans, etc.– ocuparen altes responsabilitats de govern i crearen una important *colònia* valenciana al Vaticà. Per dir-ho amb paraules de Pietro Bembo (Venècia, 1470-Roma, 1547), «poichè le Spagne a servire il Pontefice a Roma i loro popoli mandati aveano, e Valenza il colle Vaticano occupato avea, ai nostri uomini e alle nostre donne oggimai altre voci, altri accenti avere in bocca non piace che gli spagnuoli».[322] Era normal, segons el filòleg, que les llengües «espanyoles» (català i castellà) sonaren de manera familiar entre els romans, més que el francés, i influïren en la parla.

[321] SÁIZ SERRANO, J., «Los capitanes de Alfonso...», p. 999.
[322] BEMBO, Pietro, *Prose e rime*, ed. a cura de Carlo DIONISOTTI, UTET, Torí, 1960, *Della volgar lingua,* ll. I, cap. XIII. Vegeu també IRADIEL, Paulino - CRUSELLES, José María (eds.), *De València a Roma a través dels Borja. Congrés commemoratiu del 500 Aniversari de l'any jubilar d'Alexandre VI (València, 23-26 de febrer del 2000)*, Generalitat Valenciana, València, 2006.

La pluralitat i la promiscuïttat lingüística inherents a una cort com la d'Alfons el Magnànim troben reflex en els registres documentals de la cancelleria reial.[323] A la juxtaposició en un mateix llibre de textos en llatí, català, castellà, sicilià, i napolità i toscà cancellerescs, s'afig la barreja de llengües que presenten alguns escrits. Així, per exemple, en una lletra reial adreçada a les autoritats de Sicília, on Alfons V confirma la donació del palau palermità de la Zisa al Panormita (13 de juliol del 1455), «la salutació és escrita en llatí, la notificació en sicilià, la pragmàtica reial en català i la confirmació reial en castellà: "Esta es mi voluntad; que assí se faga"».[324]

El trasllat i la instal·lació a Nàpols de la cancelleria règia de la Corona d'Aragó acabà amb la tradició burocràtica local, on tot es redactava en llatí i on el romanç era exclòs dels registres. La cancelleria d'Alfons mantenia una línia de treball plurilingüe (llatí, català i aragonés) consolidada des de feia segles,[325] i comptava amb un excel·lent equip de professionals formats en retòrica i gramàtica llatines (imitadors de Sèneca i altres clàssics),[326] que implantà aquest model eficient al reialme de Nàpols. O, més aviat, que perpetuà i continuà els vells costums sobre un nou territori.[327]

En el mateix regnat del Magnànim, però, es produeix un sobredimensionament de l'escrivania. El punt de partida eren dos secretaris, sis escrivans de manament, quatre escrivans de registre, un auditor i un segellador. Tanmateix, en temps d'Alfons es multiplicà la nòmina d'escrivans i de secretaris reials; en aquest segon cas, fins al nombre de 25,[328] per haver fet el rei d'aquest càrrec una dignitat honorífica, que concedia, entre d'altres, a humanistes acollits a la cort, a fi de justificar l'estipendi anual que percebien del regi mecenes. A banda de la cancelleria, hi havia l'ofici de la

[323] Els del regnat que ens ocupa han sigut descrits i analitzats conjuntament per CANELLAS, Beatriz - TORRA, Alberto, *Los registros de la cancillería de Alfonso el Magnánimo*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte - Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Madrid, 2000

[324] NADAL, J.-M. - PRATS, M., *Història de la llengua...*, p. 87.

[325] TRENCHS, José - ARAGÓ, Antonio Mª., «Las cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II», dins *Folia Parisiensia*, 1 (monogràfic), Cátedra Zurita - Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1983; CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Cancillería y cultura. La cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Cátedra Zurita - Institución Fernando el Católico («Folia Stuttgartensia»), Saragossa, 1988.

[326] Que tenia bona cura de la seua formació i de la qualitat del treball. Vegeu ARAGÓ, Antonio M., «Prenotaciones a la escritura cancilleresca de Alfonso el Magnánimo», dins *IX Congresso di Storia della Corona...*, vol. 2, ps. 49-56; RUBIÓ BALAGUER, Jordi, «Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV», dins *Revista de Llengua i Dret*, 3, Barcelona, 1984, ps. 71-76; RUIZ CALONJA, Juan, «Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV», dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, Barcelona, 1954-1956, ps. 205-234; TRENCHS, Josep - CANELLAS, Antoni-Maria, «La cultura dels escribes i notaris de la Corona d'Aragó (1344-1479)», dins *Caplletra*, 5, València, tardor 1988, ps. 5-38.

[327] COMPAGNA, A. M., «L'uso del catalano...», p. 1355) parla de la importació d'un model administratiu multilingüe, però amb predomini del llatí i el català.

[328] Segons el recompte de TRENCHS, J. - ARAGÓ, A. M., «Las cancillerias de la Corona...», p. 71.

tresoreria general, amb una desena d'escrivans al servei del tresorer, i la Regia Camera della Sommaria, organisme financer constituït el 1444 per a organitzar la recaptació d'impostos al regne napolità.[329] Les administracions perifèriques dels regnes de la Corona funcionaven autònomament, i responien en matèria fiscal al tresorer general atenent a les disposicions de les respectives corts i als manaments del sobirà.

És remarcable el fet que, tant a la cancelleria com a la tresoreria, com a la resta d'organismes administratius de l'estat alfonsí predominava netament «l'elemento catalano».[330] La presència de napolitans en la direcció d'aquests organismes era més aviat anecdòtica; o formal i nominal, en el cas de grans barons i nobles titulars. Alfons el Magnànim, tot i arriscar-se a generar recels entre la població autòctona,[331] confià les regnes de l'administració i el govern a «familiars» seus: a la colònia de nouvinguts. Era també, en certa manera, una manera de compensar els fidels per haver-se esforçat acompanyant-lo de campament en campament i de guerra en guerra. Aquesta elecció de professionals d'enllà la mar, la majoria catalanòfons, explica que el català fóra la llengua usada preferentment en l'aparell burocràtic de la cort napolitana, i que perdurara el seu ús oficial i administratiu –en algunes àrees– fins el 1480.[332]

El funcionament endogàmic d'aquesta administració, a més, explica que l'influx lingüístic de l'italià en els textos cancellerescos fóra ínfim en temps del rei Alfons. Això no obstant, és cert que, segons que passen els anys, augmentarà progressivament el «processo di italianizzazione [...] fra gli impiegati degli uffici», que es mostraran més flexibles a l'hora d'incorporar vocables o modismes italians.[333] Tot i el predomini de la documentació en llatí i en català, sovintegen els documents en castellà, sobretot en la correspondència burocràtica i diplomàtica amb Aragó, Castella, Portugal, Granada i el Marroc. Als estats del nord d'Europa (Savoia, França, Borgonya, Anglaterra...) i de la Mediterrània Oriental (Bizanci, Xipre, Armènia, el sultà de Babilònia o d'Egipte, el Gran Turc...), se'ls escriu en català; al rei de Tunis, en canvi, i per raons de geografia i tradició diplomàtica, en sicilià.[334] La cancelleria de Sicília, deutora d'una sòlida tradició

[329] Sobre aquesta institució, vegeu DELLE DONNE, Roberto, *Burocrazia e fisco a Napoli tra XV e XVI secolo. La Camera della Sommaria e il «Repertorium alphabeticum solutionum fiscalium Regni Siciliae Cisfretanae»*, Firenze University Press, Florència, 2012.
[330] MOSCATI, Ruggero, «Nella burocrazia centrale d'Alfonso d'Aragona: le cariche generali», dins *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Roma, 1958, vol. 1, ps. 365-377
[331] Com li advertí Borso d'Este, en el cèlebre memorial del 1445. Vegeu FOUCARD, Cesare, «Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444», dins *Archivio storico per le province napoletane*, 2, Nàpols, 1877, ps. 725-757.
[332] Com advertia ja CROCE, B., *La Spagna nella vita...*, p. 42.
[333] Segons COMPAGNA, A. M., «L'uso del catalano...», p. 1362.
[334] Ibídem, p. 1356.

autòctona, combinava el llatí i el sicilià, o més aïnes una koiné toscanitzada que admetia dialectalismes sicilians.[335] Amb la qual cosa, els comunicats de Nàpols amb Sicília es lliuraven també en la llengua cancelleresca sícula. Finalment, als prínceps i les repúbliques italianes, se'ls escrivia en el *volgare* àulic o koiné *toscaneggiante* de què feien ús les cancelleries peninsulars. Es tractava d'una italià administratiu «en procés de construcció», amb influxos gramatical de llatí, i pendent de fixar uns cànons a partir de la *imitatio* de la prosa de *le Tre Corone* i del toscà literari en general.[336]

Per als afers domèstics del regne napolità s'usava una variant influïda també pel toscà literari, però que es tenia per més «contaminada» per dialectalismes i girs napolitans. És el que Giovanni Brancati, en la seua traducció de les *Històries naturals* de Plini, dedicada a Ferran I (1473), anomenava napolità mixte: «Non ho anche curato», es justifica l'humanista calabrés en el preàmbul de l'obra, «far la medesma traduzione in altro linguagio che in lo nostro medesmo, non pur napolitano, ma misto».[337] El napolità col·loquial, que encara es parla hui a la ciutat, es considerava indigne i innoble per a dur a terme la tasca de *volgarizzazione* d'un clàssic antic i reverend. I val a dir que el mateix Brancati, que aconsella Ferran estudiar més llatí i deixar-se de traduccions, també considerava una profanació l'encàrrec que –vulgues no vulgues– havia dut a terme. Les versions en romanç dels clàssics grecoromans responien, òbviament, a la demanda de burgesos i prínceps lletraferits,[338] però efectuar aquesta tasca era considerat una baixesa entre les elits que sostenien els ideals del moviment humanista.[339]

---

[335] Vegeu BARTOLOTTA, Salvatore, «Koiné sículo-toscanizada en los dominios de la Corona de Aragón», dins *Espacio, tiempo, forma. Serie III. Historia medieval*, 20, Madrid, 2007, ps. 315-323. Aquest autor documenta per a la segona meitat del segle XV un afebliment progressiu dels usos literaris del sicilià, que tanmateix conservava plena vigència en l'àmbit cancelleresc, oficial. L'influx del toscà es percebia ja des del segle XIV, sobretot en el lèxic. Tanmateix, la veritable penetració de l'italià com a llengua dominant i model lingüístic per els àmbits administratius no s'hi produïrà fins al segon quart del segle XVI.

[336] Vegeu FORMENTIN, Vittorio, «La "crisi" linguistica del Quattrocento», dins MALATO, Enrico (dir.), *Storia della letteratura italiana, volume III. In Quattrocento*, Salerno editrice, Roma, 1995-1997, ps. 159-210 (ps. 180-182).

[337] GENTILE, Salvatore (ed.), *Caio Plinio Secondo. La storia naturale [libri I-XI] tradotta in «napoletano misto» da Giovanni Brancati*, 3 vol., Nàpols, 1974, vol. 1, p. 12. Vegeu també BARBATO, Marcello, «Plinio il Vecchio volgarizzato da Landino e da Brancati», dins GUALDO, R. (ed.), *Le parole della scienza. Scritture e tecniche scientifiche in volgare (secoli XIII-XIV). Atti del Convegno (Lecce, 16-18 aprile 1999)*, Congedo, Galatina, 2001, ps. 187-227; ÍDEM, «Prefazione», dins PLINI EL VELL, *Il libro VIII del Plinio napoletano di Giovanni Brancati*, Liguori, Nàpols, 2001.

[338] Un cas singular pot ser el de Filippo Maria Visconti, que, atesos els seus rudimentaris coneixements de llatí, impulsà a la seua cort la traducció de múltiples clàssics, duta a terme resignadament pels humanistes als quals protegia. Vegeu DECEMBRIO, Pier Candido, *Vita di Filippo Maria Visconti*, ed. a cura d'Elio BARTOLINI, Adelphi, Milà, 1983, ps. 32-34.

[339] Sobre aquesta traducció i les consideracions de Facio, Valla o Brancati, que es veren obligats a traduir obres per a Ferran, vegeu BENTLEY, J. H., *Politica e cultura...*, ps. 84-86, 116 i 124. Vegeu també SENATORE, Francesco - MONTUORI, Francesco, «Discorsi ripotati alla corte di Ferrante d'Aragona», dins ABBAMONTE, Giancarlo - MILETTI, Lorenzo - SPINA, Luigi (eds.), *Discorsi alla prova (Atti del Quinto*

No s'han efectuat estudis de quantificació estadística de la producció documental de la burocràcia napolitana en temps del Magnànim; caracteritzada –com s'ha vist– pel plurilingüisme, d'acord amb la naturalesa plurinacional i multilingüe dels estats reunits davall un mateix ceptre. Això no obstant, la impressió unànime d'historiadors i filòlegs és que la llengua catalana era usada amb abundància i preferència; que constituïa en temps d'Alfons el Magnànim –un rei castellanoparlant– la vertadera llengua d'estat: el vehicle expressiu de la identitat cultural de la Corona d'Aragó.

Ara bé, la contundent hegemonia de la llengua catalana en l'àmbit de la milícia i la burocràcia contrasta vivament amb la pobresa manifesta de la producció literària, per les dades que tenim fins ara. No sols quan ho contrastem amb l'efervescència napolitana del moviment humanístic,[340] sinó també quan atenem al que ha perviscut de la producció lírica en castellà.[341] I tot això, precisament, en un moment en què els poetes de la Corona d'Aragó havien deixat de compondre en occità, o en un català arcaïtzant i aprovençalat, per a apostar clarament per la producció en català. Aquesta emancipació idiomàtica respecte de la secular tradició trobadoresca s'havia verificat precisament a la cort de València, en la dècada del 1420. Però no es tracta tan solament d'una ruptura amb la tradició, sinó de l'emergència d'una «poesia de cort» que comença a desmarcar-se dels estrets patrons expressius de la *gaya ciència*, considerats aleshores com una mena de paradigma ancestral, de patrimoni dinàstic occitanocatalà.[342] El moviment

Colloquio italo-francese: «Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati: contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa» (Napoli, S. Maria di Castellabate, 21-23 settembre 2006), Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica F. Arnaldi dell'Università degli Studi di Napoli Federico II - Gianni Editore, Nàpols, 2009, ps. 519-577 (p. 538). Segons FERNÁNDEZ GALLARDO, Luis, *El Humanismo renacentista: de Petrarca a Erasmo*, Arco Libros («Cuadernos de Historia», 83), Madrid, 2000, p. 67, a Itàlia, «la traducción al *volgare* de los clásicos no prosperó» d'igual manera que en altres països del continent, «debido al carácter sacramental que se le otorgó al latín».

[340] Que evolucionaria de l'adoració pels clàssics a la *imitatio* poètica d'aquests, tant per part d'autors autòctons com de catalanoparlants d'ençà i enllà la mar. Vegeu VILALLONGA VIVES, Mariàngela, Una mostra de la poesia llatina quatrecentista als països catalans, dins *Estudi General*, 11 (*«Llengua i literatura de l'edat mitjana al Renaixement»*), Girona, 1991, ps. 51-71; *EADEM*, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993; ALTAMURA, Antonio - SBORDONE, Francesco - SEVIDIO, Emilia, *Antologia poetica di umanisti meridionali*, Società editrice napoletana, Nàpols, 1975.

[341] VENDRELL DE MILLÀS, F., *La corte literaria...*, *op. cit.*; ROVIRA SOLER, J. C., *Humanistas y poetas...*, *op. cit.*; TOSCANO, Gennaro, «La literatura de corte en Nápoles en la época aragonesa», dins ÍDEM (coord.), *La Biblioteca Reale di Napoli al tempo della dinastia aragonese - La Biblioteca Real de Nápoles en tiempos de la dinastía aragonesa (Napoli, Castel Nuovo, 30 settembre-15 dicembre 1998)*, Generalitat Valenciana, València, 1998, ps. 139-167.

[342] Vegeu TORRÓ TORRENT, Jaume, *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer*, Barcino, Barcelona, 2009, ps. 26-27.

renovador trobaria la seua màxima expressió en el poeta Ausiàs Marc.[343] Aquest cavaller, falconer reial, participà en l'expedició naval del 1420-1423, com Jordi de Sant Jordi (mort el 1424),[344] però després ja no tornà mai més a travessar la mar.[345] Els poetes catalans que ho feren foren pocs[346] en comparança amb la creativa nòmina de *poetas de cancionero* castellans que figuren en còdexs itàlics.

La qüestió no és que els autors catalànics i la seua producció a la cort de Nàpols siguen poc coneguts, per la mancança d'estudis *ad hoc*.[347] La qüestió és que la producció literària en català a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim fa l'efecte que fou escassa, o evanescent. Sols cal fullejar el catàleg Miola de manuscrits no italians de la Biblioteca Nacional de Nàpols: el predomini de llibres francesos i castellans és aclaparador; de portuguesos, n'hi ha set; de catalans, solament cinc, i cap d'ells es correspon cronològicament amb el regnat d'Alfons V.[348] En realitat, de l'etapa del Magnànim hi resta ben poca cosa: alguns manuscrits, entre els quals destaca la crònica de Gaspar Pelegrí, d'autor valencià, però de llengua napolitana.[349]

En contrast amb això, la poesia en llengua castellana visqué un moment d'esplendor als palaus alfonsins d'Itàlia. Hi havia poetes amb obra exclusivament en aquesta llengua, com Joan de Tàpies –aragonés amb nom catalanitzat–, que havien

---

[343] ÍDEM, «Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV», dins SAN JOSÉ, Javier - BURGUILLO, Francisco Javier (eds.), *La fractura historiográfica. Las investigaciones de Edad Media y Renacimiento desde el Tercer Milenio*, SEMYR, Salamanca, 2008, ps. 427-437 (431); ÍDEM, «Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim», dins MARTOS, J. L. - ALEMANY, R. - MANZANARO, J. M. (eds.), *Actes del Xé Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, València, 2005, ps. 1521-1538.

[344] SANT JORDI, Jordi de, *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, ed. a cura de Martí de RIQUER i Lola BADIA, Tres i Quatre, València, 1984; ORAZI, Veronica, «*Presoner*, di Jordi de Sant Jordi: tra eredità medievale e fioritura umanistica nell'orizzonte mediterraneo della politica alfonsina», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1533-1552; MIGUEL, Jerónimo, *La corte napolitana del Magnánimo. Jordi de Sant Jordi*; ed. electrònica <www.Liceus.com>, 2004.

[345] Tot i mantenir contacte epistolar, intercanvi de falcons i amistat amb el rei. Vegeu GRILLI, Giuseppe, «Il Cant CXXIII di Ausiàs March e il re inamorato», dins D'AGOSTINO, G. - BUFFARDI, G. (eds.), *op. cit.*, vol. 2, ps. 1489-1502.

[346] Vegeu RIQUER, Martí de, «Poesía catalana en elogio de Alfonso el Magnánimo», dins *Saggi in memoria di Ettore Li Gotti*, Palerm, 1961, vol. 3, ps. 55-71.

[347] Com suposen NADAL, J.-M. - PRATS, M., *Història de la llengua...*, p. 86.

[348] MIOLA, Alfonso, *Notizie di manoscriti neolatini. Parte prima: Mss. francesi, provenzali, spagnuoli, catalani e portoghesi della Biblioteca Nazionale di Napoli*, Federigo Furchheim, Nàpols, 1895: «Non più che cinque sono i mss. Catalani», comenta l'autor, una mica estranyat també. Podeu consultar, així mateix, SALUDES AMAT, Anna-Maria, «Notícia sobre els textos en català conservats a la Biblioteca Nacional de Nàpols», dins TAVANI, Giuseppe - PINELL, Jordi (coords.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983, ps. 373-380.

[349] AMBRA, Emilia, «Alfonso e la scrittura. Frammenti della Biblioteca aragonese alla Nazionale di Napoli», dins SANTORO, Marco (ed.), *Le carte aragonesi. Atti del convegno (Ravello, 3-4 ottobre 2002)*, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento Meridionale, Nàpols, 2004, ps. 207-224.

acompanyat el rei durant anys, però molts dels qui figuren en *cancioneros* napolitans concorrerien a la cort pel 1446. Era recent encara la desfeta del «partit aragonés» a Olmedo (19 de maig del 1445) i la mort de l'infant Enric (15 de juny), que posà fi a la seua cort, quan 53 famílies de nobles i cavallers castellans s'incorporaren –amb els respectius seguicis de criats– a la cort de Nàpols (11 de febrer del 1446). Els enviava des de Barcelona el bisbe de Lleida, García Aznárez de Añón, que informà al rei de com els havia ajudat a equipar-se per al viatge.[350] Un segon contingent, on anava el poeta Suero de Ribera (a Nàpols pels anys 1446-1458),[351] sembla que venia recomanat per Beatriz Pimentel, la viuda de l'infant Enric: «ellos bien serviendo nos serán encomendados», li respon el rei Alfons, «por tal manera que ternán por bien contentos de nós segunt sus servicios» (9 de març del 1446).[352] L'arribada d'exiliats, sens dubte, animà la vida cultural del castellà a la cambra reial, ja que els nouvinguts foren admesos a la cort en qualitat de *famillos* o familiars d'un rei compatriota.[353]

Els mateixos crítics literaris sempre han tingut la parla castellana del Magnànim com un factor determinant per a explicar la importància de l'espanyol com a llengua literària a la cort de Nàpols.[354] En aquest sentit, Benedetto Croce ja oferia una relació de 6 poetes castellans, 8 d'aragonesos i només 3 de catalans, en la seua aproximació cultural al regnat.[355] Aquests compongueren majoritàriament les seues obres en temps del Magnànim, tot i que les conservem a partir de compilacions líriques del regnat de Ferran I.[356] Per a assistir a un enlairament de la lírica autòctona o italòfona (el «petrarchismo aragonese» de Giovanni Aloisio i Gian Francesco Caracciolo, i la deriva

[350] SÁIZ SERRANO, J., *Caballeros del rey...*, ps. 129-130. La majoria procedien de la dissolta cort d'Enric de Trastàmara, com per exemple Juan de Fuertes, que apareix documenta el 1446 com «de la casa de l'infant don Enrich, quòndam». Vegeu IGUAL, D. - NAVARRO, G., *La tesorería general...*, p. 111. O també Fernando Rodríguez, el que havia sigut majordom major d'Enric, que figura com a beneficiari d'una concessió de rendes per part del rei (ACA, Cancelleria reial, reg. 2913, f. 144r/v, Nàpols, 20 de maig del 1448), potser després d'haver contribuït militarment a la campanya de la Toscana.

[351] VENDRELL DE MILLÀS, Francisca (ed.), *El Cancionero de Palacio (manuscrito núm. 594)*, CSIC-Instituto Antonio de Nebrija, Madrid, 1945, ps. 77-79 i 121-122.

[352] ACA, Cancelleria reial, reg. 2690, f. 215v; citat per TORRÓ TORRENT, J., «Las cortes de Aragón...», ps. 434-435.

[353] En qualsevol cas, cal advertir que no es descompensaria molt l'equilibri amb el català, ja que de Barcelona, València i Mallorca eren atrets a la cort molts súbdits, que reforçaven la colònia catalana de la ciutat. L'any 1463, per exemple, ja en el regnat de Ferran i en plena guerra de Catalunya, arribaren des de Barcelona tres naus carregades de refugiats que venien «cum uxoris et filiis eorum». Vegeu CROCE, B., *La Spagna nella vita...*, ps. 60-61.

[354] Des de temps de Croce, si més no. Vegeu DE BLASI, N. - VARVARO, A., Napoli e l'Italia meridionale..., p. 242.

[355] CROCE, B., *La Spagna nella vita...*, ps. 44-45.

[356] Tal com adverteix TORRÓ TORRENT, J., «Las cortes de Aragón...», p. 437.

renovadora de Sannazaro i el Cariteo), caldrà esperar encara a les dècades del 1470-1500, és a dir, a un període ulterior així mateix al regnat alfonsí.[357]

Els historiadors de la literatura han insistit sovint en el nul interés demostrat pels poetes de cançoner per les convencions líriques de la tradició italiana, fet explicable perquè els nouvinguts de la Península Ibèrica venien a una cort sense tradició lírica pròpia. Aquest aïllament feia que crearen «with Hispanic conventions, in Hispanic styles, and on Hispanic themes», per concretar-ho en paraules de Robert G. Black.[358] En aquest sentit, José Carlos Rovira destaca el «desconocimiento que mantienen del mundo cultural que les rodea, al menos como estímulos directos y detectables».[359] Qüestió que resulta matisable, si atenem a les consideracions introduïdes per Antonio Gargano,[360] que ens recorda la inexistència d'una tradició petrarquesca –com la consolidada en el segle XVI– i el diàleg cultural que alguns poetes, particularment Carvajal, estableixen amb la llengua napolitana. I ens recorda de pas, citant De Blasi,[361] que els poetes castellans foren «i primi a sondare le possibilità letterarie del napoletano», fins aleshores reduït a una llengua de cançonetes populars, sense rastre de poesia culta.

Per a Jordi Rubió, «la literatura a Catalunya, València i Mallorca segueix els seus viaranys ab independència de les afeccions del monarca», a qui responsabilitza en certa manera d'haver avançat a Nàpols la superació de la cultura catalana per la castellana.[362] No obstant això, cal entendre que les corts ibèriques dels Trastàmara, sobretot la del rei Joan de Navarra, a cavall entre València i Saragossa, contribuïren a la formació d'una generació de poetes d'expressió creativa bilingüe, com fou l'empordanés Pere Torroella, que visità Nàpols per a lluir les seues creacions catalanes i castellanes. Així mateix, alguns poetes catalans, com Romeu Llull (a Nàpols pels anys 1466-1479), no trobarien cap inconvenient a expressar la seua lírica, alternativament, en castellà, català i italià.[363]

---

[357] SANTAGATA, Marco, *La lirica aragonese. Studi sulla poesia napoletana del secondo Quattrocento*, Antenore, Pàdua, 1979.
[358] BLACK, Robert G., «Poetic Taste at the Aragonese Court in Naples», dins GEARY, John S. i al. (eds.), *Florilegium Hispanicum. Medieval and Golden Age Studies presented to Dorothy Clotelle Clarke*, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison (Wisconsin), 1983, ps. 165-178 (p. 174).
[359] ROVIRA SOLER, J. C., *Humanistas y poetas...*, p. 97.
[360] GARGANO, A., *«Con canto acordado»...*, ps. 120-121.
[361] DE BLASI, N. - VARVARO, A., Napoli e l'Italia..., p. 243.
[362] RUBIÓ BALAGUER, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984 (trad. al català de *Literatura catalana*, vol. 3 de DÍAZ-PLAJA, Guillermo (coord.), *Historia de las literaturas hispánicas*, Barna, Barcelona, 1953), p. 286.
[363] GARGANO, Antonio, «Poesia iberica e poesia napoletana alla corte aragonese: problemi e prospettiva di ricerca», dins *Revista de literatura medieval*, 6, Alcalá de Henares, 1994, ps. 105-124 (p. 115); ÍDEM, «Poeti iberici alla corte aragonese di Napoli (Carvajal, Romeu Llull, Cariteo)», dins SANTORO, Marco

Els contactes entre els poetes de les distintes comunitats lingüístiques eren constants, ja que tots pertanyien a un mateix estament social: la cavalleria.

Ignorem si es podria llegir aquesta poesia àulica en llengua romanç com un signe d'identitat «estamental».[364] Però és un fet la distància cultural marcada de ben antic entre l'estament eclesiàstic –la *clergie*– format en la gramàtica llatina i implicat en tasques administratives i burocràtiques a les corts medievals europees, d'una banda, i una cavalleria, d'altra, s'havia expressat durant segles molt còmodament en llengua vulgar: poesia trobadoresca, *romans* de cavalleries, *cancioneros* castellans... Aquesta dicotomia d'arrelam medieval entre literatura llatina (culta, escolàstica, religiosa) i producció romanç (popular, laica, d'evasió), no sols es mantingué a la cort de Nàpols, sinó que s'hi reedità amb una nova fesomia. I fou el rei Alfons, al bell mig del bifront edifici cultural napolità, el que féu de pont entre dues comunitats lletraferides ben representatives del seu regnat: els humanistes italians i els poetes hispànics.

Aquests dos cercles de producció cultural i literària semblen separats per un mur infranquejable. I això que participen tots ensems, activament, dels afers burocràtics i diplomàtics de l'estat napolità. Una ambaixada ideal del *Quattocento* era aquella que reunia l'eloqüència de l'*orator et poeta* amb la prestància del cavaller galant. De tal manera que Alfons el Magnànim enviava sovint un humanista acompanyat d'algun noble d'alt rang en missions diplomàtiques cordials, que no implicaren jurisperits o dures negociacions. Ara bé, a l'hora d'afrontar motivacions intel·lectuals i produir cultura, l'equip es desfeia. Els humanistes de la biblioteca, italians, es recloïen en debats sobre clàssics antics, filosofia moral i gramàtica, i escrivien en un llatí incomprensible per als llecs, hermètic; d'elevada filatura, això sí. Simultàniament, en alguna sala pròxima, poetes castellans, aragonesos i catalans de l'estament militar, aliens a l'anunci del Renaixement, es reunien per a compartir experiències líriques de temàtica més trivial i de formes medievalitzants, en llengua vulgar. Una sòlida paret idiomàtica i identitària s'interposava entre ells. A la dreta d'un tron que defenien i exalçaven, els *oratores et poetas*, els amants dels *studia humanitatis*; a l'esquerra, els cavallers, els *milites* de l'arc de triomf, *trobadors* eventuals entre combat i batalla.[365]

(ed.), *Le carte aragonesi. Atti del convegno (Ravello, 3-4 ottobre 2002)*, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento Meridionale, Nàpols, 2004, ps. 103-118.

[364] En la línia dels estudis com el de SORANZO, Matteo, *Poetry and Identity in Quattrocento Naples*, Ashgate, Londres, 2014, que busquen relacionar la producció cultural amb qüestions identitàries o amb la projecció simbòlica d'aquesta sobre l'imaginari col·lectiu.

[365] Compartim plenament, en aquest aspecte, les afirmacions desmitificadores que fa, en un article ja clàssic, RUSSELL, Peter, «Las armas contra las letras: para una definición del humanismo español del

Totes aquestes constatacions són aproximadament correctes, i han donat origen a una bibliografia espanyola i italiana sobre el *Napoli aragonese*, que ens té acostumat a títols duals o dicotòmics, del tipus *Humanistas y poetas* –per separat– *en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo* (1990). El mateix José C. Rovira, autor de l'enunciat d'aquest títol, constata que «el discurso de los humanistas y el de los poetas no se une en su sentido, no se aproxima a sus preocupaciones, y no hay siquiera indicios consistentes de relación entre los dos grupos actuantes».[366]

Com observava ja Peter Russell en un article ja clàssic, del 1978, l'opinió que el Panormita tenia dels «familiars» ibèrics del rei Alfons, com a poc o gens interessats en el projecte pedagògic de l'humanisme, troba recolzament probatori en els resultats culturals obtinguts a ambdues riberes de la Mar Mediterrània. Sí que hi havia a Nàpols, en efecte, com admet Russell, cavallers...

> ...que escribían mucha poesía cortesana, pero sorprende lo poco que extendieron en algún sentido, por su estancia en Italia, sus horizontes literarios [...]. De hecho, y no porque no lo hayan intentado, a los más reconocidos historiadores modernos de las letras catalanas les ha sido imposible doctumentar ningún lazo cultural significativo entre la corte de Alfonso, en Nápoles, y alguna empresa humanística abordada en los territorios peninsulares de la Corona de Aragón; tampoco hay pruebas de que el propio Alfonso deseara fomentar el humanismo en dichos territorios peninsulares.[367]

La cosa, dita així, pareix incontestable. Fins i tot la gent que se'n tornava de la cort de Nàpols, per exemple Ferran Valentí, a la seua Mallorca natal, expressaven l'adhesió a un univers cultural de tradició netament medieval. I això que Valentí es reclamava –de manera injustificada, val a dir– deixeble de Leonardo Bruni.

Ara bé, la història cultural de la cort d'Alfons el Magnànim no comença a València ni acaba a Nàpols en ambdós col·lectius –humanistes que s'expressen en llatí i poetes castellans (i alguns catalans)–, sinó que afecta altres protagonistes de gran interés. Ens referim en especial a aquells nobles i buròcrates de l'àmbit cultural

siglo XV», dins *Temas de «La Celestina» y otros estudios: del Cid al Quijote*, trad. de Alejandro PÉREZ, Ariel, Barcelona, 1978, ps. 209-239 (ps. 219-220). Idees que manté i constata ROVIRA SOLER, J. C., *Humanistas y poetas...*, p. 157, quan observa la impermeabilitat entre els que ell denomina «los dos grupos actuantes» en l'esfera cultural de la cort del Magnànim.

[366] ROVIRA SOLER, J. C., *Humanistas y poetas...*, ibídem.

[367] RUSSELL, P., «Las armas contra las letras...», ps. 219-220.

catalànic i del seguici del rei d'Aragó que mantenien contactes actius amb els agents del moviment humanista; que s'interessaven per la cultura anunciadora del Renaixement; que col·leccionaven clàssics grecollatins, o que mantingueren una correspondència epistolar amb intel·lectuals italians de primera fila. Tots aquests «actors culturals», en la majoria dels casos, romanen reclosos en un «limbe» historiogràfic, entre la prosa renaixentista i la lírica medievalitzant, del qual esperen ser redimits.[368]

Es tracta de secretaris reials (Joan Olzina, Francesc Martorell, Arnau Fonolleda...), buròcrates reciclats en professors d'universitat (Joan Serra), escrivans amb cartera diplomàtica (Joan Saburgada, Jordi Català...), juristes dedicats també a les ambaixades (Mateu Malferit), eclesiàstics entre Roma i Florència (García Aznárez de Añón, Dalmau de Mur), nobles i alts dignataris (els germans Enyego i Alfons d'Àvalos, Mateu Pujades), etc. Es dóna fins i tot algun cas de –diguem-ne– «personatge pont», d'aquells que afavoriren el diàleg entre els diferents cenacles de producció cultural que es concentren al voltant del Magnànim. El cas més evident és el d'Enyego d'Àvalos, un cavaller interessat, simultàniament, per la gestió burocràtica en català, la lírica castellana *de cancionero* i les obres clàssiques venerades pels humanistes.

* * *

La cort poliglota de Nàpols, però, no s'acaba amb la mort del rei Alfons, el 1458. Es perpetua i prorroga durant el regnat del seu fill Ferran, però amb una dinàmica nova, que portaria cap a la italianització completa de l'administració i cap a l'assimilació lingüística i «nacional» de tot el personal de cort. S'hi imposava la lògica d'una doble successió al tron a la mort del Magnànim, hispànica i itàlica. La Sicília insular i els regnes de ponent anaren a parar al seu germà Joan II, hereu legítim de la Corona d'Aragó *stricto sensu*. La Sicília «peninsular», emperò, estava reservada per al príncep bastard, l'únic possible continuador de la dinastia i del *Regnum Neapolitanum* refundats per Alfons. *Ferrante d'Aragona* era, doncs, el dipositari del llegat partenopeu, el Galeàs de l'inestable tron del «siti perillós». Era seu el trofeu més personal i estimat del pare, l'obra i la deixa de tota una vida dedicada a les armes i les lletres.

Ferran d'Aragó-Trastàmara, nat a València el 2 de juny del 1432 (i no del 1424, com figura en moltes enciclopèdies),[369] fou separat de la seua mare oficial –la

[368] Comesa que ens hem proposat nosaltres, com una part substancial del present treball.
[369] La data de naixença més fiable, com veurem més avall, és la que ofereix el valencià Llop d'Espejo, que l'acompanyà de València a Nàpols i el tutelà en els seus estudis infantils.